

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Διερεύνηση του θρησκευτικού γραμματισμού στους αποφοίτους Λυκείου και επίδραση στην ικανότητά τους να διαμορφώσουν προσωπικές στάσεις και απόψεις ζωής / Investigating Religious Literacy in High School Graduates and Influencing their Ability to Form Personal world views and life attitudes

Βασιλική Μητροπούλου* / Vasiliki Mitropoulou

* Καθηγήτρια, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, mitro@theo.auth.gr / Professor, School of Theology, Aristotle University of Thessaloniki mitro@theo.auth.gr

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Μητροπούλου, Β. (2022). Διερεύνηση του θρησκευτικού γραμματισμού στους αποφοίτους Λυκείου και επίδραση στην ικανότητά τους να διαμορφώσουν προσωπικές στάσεις και απόψεις ζωής. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 5(1), 36-77. DOI: 10.30457/050120224

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/050120224>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Διερεύνηση του θρησκευτικού γραμματισμού στους αποφοίτους Λυκείου και επίδραση στην ικανότητά τους να διαμορφώσουν προσωπικές στάσεις και απόψεις ζωής

Βασιλική Μητροπούλου*

* Καθηγήτρια, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
mitro@theo.auth.gr

Investigating Religious Literacy in High School Graduates and Influencing their Ability to Form Personal world views and life attitudes

Vasiliki Mitropoulou*

* Professor, School of Theology, Aristotle University of Thessaloniki
mitro@theo.auth.gr

Περίληψη

Η ερευνητική μελέτη διαμορφώθηκε με σκοπό τη διερεύνηση του θρησκευτικού γραμματισμού των αποφοίτων Λυκείου, στον Ελλαδικό χώρο. Το περιεχόμενο της έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού στην έρευνα στηρίχθηκε στους ορισμούς του Prothero (2007) και της Moore (2015), καθώς και στον ρόλο που διαδραματίζει η θρησκευτική εκπαίδευση μέσω των θρησκευτικών γνώσεων, οι οποίες παρέχονται στους μαθητές και μαθήτριες κατά τα 10 σχολικά έτη (τέσσερα Δημοτικό, τρία Γυμνάσιο και τρία Λύκειο) που διδάσκονται το μάθημα των Θρησκευτικών. Το δείγμα αποτέλεσαν απόφοιτοι Λυκείου. Συνολικά, όπως διαπιστώθηκε από τις απαντήσεις της πλειοψηφίας των υποκειμένων του δείγματος, οι χριστιανικές αξίες που έλαβαν με τη θρησκευτική εκπαίδευση κατά τη σχολική τους φοίτηση, έχουν επηρεάσει και αποτελούν πηγή έμπνευσης όσον αφορά στη συμπεριφορά, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και γενικότερα τη συνολική τους φιλοσοφική προσέγγιση για τη ζωή.

Λέξεις κλειδιά: θρησκευτικός γραμματισμός, Θρησκευτική Εκπαίδευση, μάθημα Θρησκευτικών, στάσεις ζωής, χριστιανικές αξίες

Abstract

The research study was designed to investigate the religious literacy of high school graduates in Greece. The content of the concept of religious literacy in the research was based on the definitions of Prothero (2007) and Moore (2015) as well as the role that religious education holds to the religion knowledge provided to students during the ten-year school studies (Elementary school 4 yrs, High School 3yrs, Lyceum 3yrs) regarding the subject of Religion. The sample of the research consisted Lyceum graduates. Overall, as evidenced by their responses of the majority of the sample, the Christian values they had received during their schooling have influenced them and became a source of inspiration in terms of behavior, attitudes, perceptions, worldviews and philosophical approach to life.

Key words: religious literacy, Religious Education, Religion course, worldviews, christian values

1. Θέση του προβλήματος

Με την παρούσα ποσοτική έρευνα επιδιώχθηκε να καθορισθεί εάν ο θρησκευτικός γραμματισμός σε επίπεδο θρησκευτικών γνώσεων έχει επίδραση στην ικανότητα των αποφοίτων μαθητών και μαθητριών Λυκείου να διαμορφώσουν προσωπικές στάσεις και απόψεις ζωής, εκπληρώνοντας έτσι τους σκοπούς, τους στόχους και τα μαθησιακά αποτελέσματα που έχουν τεθεί στα Αναλυτικά Προγράμματα των Θρησκευτικών από το 2003 έως το 2017 και τα οποία αποτυπώνονται στα περιεχόμενα των βιβλίων του μαθητή 2005 και 2017 (Wayne, 2015, σ. 3). Επίσης, επιδιώχθηκε να διαπιστωθούν τα επίπεδα θρησκευτικού γραμματισμού, των αποφοίτων Λυκείων, όσον αφορά στις θρησκευτικές γνώσεις της δικής τους θρησκείας αλλά και κάποιες βασικές γνώσεις άλλων θρησκευμάτων, όπως αποτυπώνονται στα μνημεία τέχνης και πολιτισμού της Ελλάδος και άλλων χωρών.

Ο θρησκευτικός γραμματισμός θεωρείται μία από τις αναγκαίες δεξιότητες των αυριανών πολιτών. Γεννάται συνεπώς το ερώτημα του ελέγχου εάν και κατά πόσο οι μαθητές/τριες, κατά τα χρόνια της σχολικής τους φοίτησης, έχουν καλλιεργήσει τις σχετικές ικανότητες και δεξιότητες, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν ως θρησκευτικά εγγράμματοι. Με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να μετρηθούν οι δεξιότητες αυτές σε επίπεδο αυτογνωσίας; Είναι δυνατόν η αποτίμηση και αξιολόγηση του θρησκευτικού γραμματισμού, ως ερευνητικού ερωτήματος, να διεξαχθεί με τη μέτρηση συγκεκριμένων δεξιοτήτων μέσω ερωτηματολογίων; (Corn et al., 2011; Mann, 2008).

Στην έρευνα που παρουσιάζεται θεωρείται ότι είναι δυνατή μια τέτοια αποτίμηση. Ένας τρόπος αφορά στην απάντηση ερωτήσεων ενός ερωτηματολογίου μέσω της μέτρησης της απόκτησης πιστοποιημένων δεξιοτήτων ή με μέτρηση σε ατομικό επίπεδο πραγματικών δεξιοτήτων. Θα μπορούσε να μετρηθεί με τη χρήση τριών διαφορετικών προσεγγίσεων: α) Αναλυτική εξέταση των δεξιοτήτων των χρηστών μέσω παρατήρησης ή σε πραγματικές συνθήκες ελέγχου, β) Εκ των υστέρων μέτρηση των πραγματικών ενεργειών που έλαβαν χώρα και σχετίζονται με τις ΤΠΕ, γ) Μέτρηση

του επιπέδου των δεξιοτήτων όπως την αντιλαμβάνονται οι χρήστες (Empirica, 2007). Όσον αφορά, λοιπόν, στο μέρος της γνώσης, η αξιολόγηση του θρησκευτικού γραμματισμού είναι δυνατή και η γνώση κατά μία έννοια είναι μετρήσιμη. Απλά σε μικροεπίπεδο, όπως είναι η αξιολόγηση του μαθητή, στο παρόν υιοθετείται ο όρος 'αποτίμηση' (assessment), ενώ για διαδικασίες αξιολόγησης στο μακροεπίπεδο των θεσμών, όπως αξιολόγηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, χρησιμοποιείται ο όρος 'αξιολόγηση' (evaluation) (Ρεκαλίδου, 2011, σ. 27).

2. Εννοιολογικό πλαίσιο της έρευνας

Ο Prothero (2007) που διεξήγαγε έρευνα για τον θρησκευτικό γραμματισμό των Αμερικανών μαθητών/τριών διαπίστωσε ότι «σήμερα ο θρησκευτικός γραμματισμός είναι τόσο σημαντικός όσο και ο πολιτισμικός γραμματισμός, επειδή η θρησκεία είναι ίσως το πιο σημαντικό συστατικό του πολιτισμού και, ως εκ τούτου, έχει επιδράσεις στην παγκόσμια ιστορία» (σ. 4). Με βάση τα αποτελέσματα που βρήκε, υποστήριξε ότι «η διδασκαλία της θρησκείας είναι ουσιαστική/βασική στα σχολεία, ... Σκοπός της θα πρέπει να είναι η εκπαίδευση πολιτών, οι οποίοι να έχουν γνώσεις για τον Χριστιανισμό και τις άλλες θρησκείες του κόσμου, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στον θρησκευτικό δημόσιο διάλογο. Οι νέοι και νέες, απόφοιτοι, που δεν διδάχτηκαν ποτέ το Μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ) στο σχολείο, δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι πραγματικά μορφωμένοι» (σσ. 17, 13) και η εκπαίδευσή τους θα θεωρείται ατελής (μη ολοκληρωμένη) (Prothero, 2007, σ. 14). Με την ίδια άποψη συντάσσονται και οι Passe και Willox (2009), υποστηρίζοντας ότι «χωρίς θρησκευτικές γνώσεις δεν είναι δυνατόν ένας μαθητής να κατανοήσει ιστορικά ή πολιτικά γεγονότα, όπως οι Σταυροφορίες, οι διωγμοί, η ίδρυση του κράτους του Πακιστάν, η 9/11, ή ιατρικά, όπως, η βιοϊατρική έρευνα κ.ά.» (σ. 102). Η μη επαφή των μαθητών/τριών με οποιαδήποτε αναφορά σε θρησκευτικό περιεχόμενο, όπως υποστηρίζει ο Hirsch (1988), συνιστά ένα θεμελιώδες λάθος. Η πλήρης απομάκρυνση της διδασκαλίας του ΜτΘ στα δημόσια σχολεία της Γαλλίας και των ΗΠΑ θεωρείται από πολλούς ότι συνέβαλε στην ελλιπή εκπαίδευση, όσον αφορά στις θρησκευτικές γνώσεις των νέων (Hirsch, 1988, σ. 133). Μέχρι πρόσφατα οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι υποστήριζαν ότι με τη σταδιακή εκκοσμίκευση των διαφόρων κρατών η θρησκεία θα υποχωρούσε από τον δημόσιο χώρο. Εν τούτοις, σήμερα, σε πολλά κράτη του κόσμου η θρησκεία δεν περιορίζεται μόνο στο σπίτι, αλλά εξακολουθεί να κατέχει σημαντικό ρόλο στην κοινωνία και στον δημόσιο βίο των πολιτών τους (Prothero, 2010, σσ. 7, 16).

«Δεν είναι δυνατόν κάποιος να κατανοήσει τη χριστιανική κληρονομιά στην τέχνη, τη μουσική ή τη λογοτεχνία, τη δημόσια ρητορική ή την πολιτική, χωρίς να κατανοήσει τη Βίβλο» (Buehrens & Parker, 2010, σ. 78). Στα σχολεία διδάσκονται θέματα τέχνης, ιστορίας, λογοτεχνίας, για την κατανόηση των οποίων απαιτείται ένας βασικός θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/τριών, ώστε να είναι ικανοί/ές να αποκωδικοποιήσουν τα χιλιάδες χρόνια επίδρασής τους στον πολιτισμό (Rosenblith & Bailey, 2007, σ. 18). Δεν αρκεί η απλή ανάγνωση των κειμένων αλλά απαιτείται η κατανόησή τους, ώστε οι μαθητές/τριες να καταστούν ικανοί/ές να συμμετέχουν σε συζήτηση και διάλογο σχετικά με θρησκευτικά θέματα (Prothero, 2007, σ. 14).

Σύμφωνα με τον R. Bell (2011), για να ‘αναγνώσει’ κάποιος ανάμεσα στις γραμμές ενός κειμένου ενός εκ των ιερών βιβλίων (Τορά, Βίβλος, Κοράνι, Βέδες), θα πρέπει να διαβάσει τις ίδιες τις γραμμές. Διαφορετικά τα ίδια τα ιερά κείμενα δεν θα είναι περισσότερο από γράμματα σε μια λευκή σελίδα (Bell, 2011). Ενώ και ο Prothero (2010) υποστηρίζει ότι: «κάποιος/α οφείλει να είναι θρησκευτικά εγγράμματος για πολλούς λόγους, όπως, για παράδειγμα, ένας/μία πολιτικός δεν μπορεί να αντιληφθεί τον κόσμο και την κοινωνία του κράτους του/της, εάν δεν λάβει υπόψη του/της και τις θρησκευτικές επιδράσεις» (σ. 17). Πολλοί/ές μαθητές/τριες μαθαίνουν για τη θρησκεία τους εκτός σχολείου, από τους γονείς τους ή συνομηλίκους τους, οι οποίοι/ες τις περισσότερες φορές δεν γνωρίζουν πλήρως ή σωστά για τη θρησκεία τους, γιατί δεν έχουν μελετήσει ή ακούσει έγκυρη πληροφόρηση (παρά μόνο ό,τι άκουσαν από τον ιερέα στην εκκλησία ή από τηλεοπτικές εκπομπές ή από ταινίες) και συνεπώς δεν είναι τα πλέον κατάλληλα άτομα για να τους πληροφορήσουν (Prothero, 2010, σ. 23).

Στην έρευνα που διεξήγαγε ο Bertrand Schweizer σε δείγμα δεκαπέντε (15) φοιτητών/τριών στο πανεπιστήμιο του Duke διαπίστωσε ότι η έλλειψη γνώσεων δεν περιορίζεται μόνο στις θρησκευτικές, αλλά επεκτείνεται γενικότερα και στις πολιτισμικές γνώσεις (Schweizer, 2009, σ. 51). Ο Schweizer χρησιμοποίησε τα ονόματα που πρότεινε ο Hirsch (1988), στο βιβλίο του «What every American needs to know» (Hirsch, 1988, σ. 128; Schweizer, 2009, σ. 54). Στις απαντήσεις που έλαβε από τους φοιτητές και τις φοιτήτριές του, δύο μόνο γνώριζαν ότι ο Ιώβ ήταν βιβλικό πρόσωπο, και μόνο τέσσερις ποιος ήταν ο Γκάντι (Schweizer, 2009, σ. 52).

Το Religious Literacy Project του Harvard Divinity School διεξήγαγε έρευνα για να συλλέξει δεδομένα, να χαρτογραφήσει και να αναλύσει πώς η θρησκεία διδάσκεται στα δημόσια σχολεία της Αμερικής. Ταυτόχρονα, σε ένα παράλληλο project διερευνήθηκαν τα στοιχεία που συλλέχθηκαν και χαρτογραφήθηκαν, και στη συνέχεια αναλύθηκε πώς η επιμόρφωση εκπαιδευτικών σχετίζεται με τη θρησκεία και την θρησκευτική διαφορετικότητα στα σχολεία και τις κοινότητες (Religious Literacy Project, February 2015, σσ. 3-4). Στην έρευνα των Dinham και συν. (2017), που διεξήχθη μεταξύ 2011-2012, διερευνήθηκε η ιδέα του θρησκευτικού γραμματισμού σε σχέση με την Ανώτατη Εκπαίδευση, τέθηκαν οι μέθοδοι της μελέτης περίπτωσης και, τέλος, αφού παρουσιάστηκαν τα ευρήματα, διαπιστώθηκαν τα συμπεράσματα (Dinham et al., 2017, σ. 1). Οι Cummings και συν. (2014) διερεύνησαν τον σημαντικό ρόλο που παίζει η θρησκεία στη νοητική και ψυχική υγεία πολλών ενηλίκων, οι οποίοι θεωρείται ότι έχουν υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικότητας (Cummings, et al., 2014, σ. 86). Στην έρευνα που διεξήγαγαν οι Hilty και Morgan (1984), η μέτρηση της θρησκευτικής γνώσης έγινε με ερωτήσεις γνώσεων για τις Γραφές, τις ηθικές αξίες και τις τελετουργίες/τυπικά των ομολογιών και εκκλησιών (Hilty & Morgan, 1985, σ. 84). Ενώ, στην έρευνα που διεξήγαγαν οι Buessing και συν. (2017) οι μετρήσεις της πνευματικότητας είναι πολυδιάστατες και συμπεριληπτικές, και εφαρμόζονται σε άτομα με διαφορετικές απόψεις (κοσμοθεωρίες) και στάσεις ζωής (συμπεριφορές). Σκοπός της έρευνάς τους ήταν να καταστήσει έγκυρη μια έκδοση του ερωτηματολογίου SpREUK-P, η οποία εμπλουτίστηκε με ζητήματα που απευθύνονταν σε συγκεκριμένες τελετές και πρακτικές θρησκευτικότητας των Ρωμαιοκαθολικών, με διαφοροποιήσεις σε ζητήματα προσευχής και διαλογισμού. Το εργαλείο έρευνας SpREUK-P (P-practices module) σχεδιάστηκε

για να μετρήσει τη συχνότητα ενασχόλησης (*engagement frequencies*) ενός ευρέως φάσματος οργανωμένων και ιδιωτικών θρησκευτικών, υπαρξιακών και φιλοσοφικών πρακτικών, ιδιαίτερα σε κοσμικές κοινωνίες, που αναφέρονται στη συμπεριφορά: θρησκευτικές, υπαρξιακές, προκοινωνικό - ανθρωπιστικές, ευγνωμοσύνης, πνευματικές (ψυχοσωματικές) (Buessing, et al., 2017, σ. 3). Ο Prothero (2007) στην έρευνα που διεξήγαγε στους φοιτητές του, στο Πανεπιστήμιο Boston το 2006, σχετικά με τον θρησκευτικό γραμματισμό τους, διερεύνησε τις βασικές γνώσεις τους στον χριστιανισμό και τις άλλες θρησκείες. Διαπίστωσε ένα σημαντικό έλλειμα θρησκευτικών γνώσεων, ακόμη και στα ζητήματα της πίστης τους (Prothero, 2007, σσ. 36-37).

Βάσει των προαναφερθέντων εμπειρικών ερευνών προκύπτει το ερώτημα ως προς τις γνώσεις των σημερινών αποφοίτων Λυκείων της Ελλάδος για την επικρατούσα (σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ελλάδος) θρησκεία και τις εκφάνσεις της στον δημόσιο χώρο, στον κοινωνικό τους περίγυρο και στον πολιτισμό της χώρας τους αλλά και άλλων χωρών, και πώς οι γνώσεις τους αυτές αλληλεπιδρούν με τη συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής τους.

3. Περιγραφή της ερευνητικής μελέτης

3.1. Σκοπός και ειδικοί στόχοι

Κύριο σκοπό της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας αποτέλεσε η διερεύνηση της έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού σε συγκεκριμένο πληθυσμό-στόχο. Στο πλαίσιο του σκοπού επιχειρήθηκε η αποτύπωση των θρησκευτικών γνώσεων και το επίπεδο αυτογνωσίας σε στάσεις ζωής και αντιλήψεις ενός δείγματος πρωτοετών φοιτητών/τριών, οι οποίοι/ες πρόσφατα αποφοίτησαν από τη Γ' Λυκείου. Οι θρησκευτικές γνώσεις αφορούσαν στις βασικές γνώσεις τους πρώτιστα για τον Χριστιανισμό, που είναι η επικρατούσα θρησκεία της Ελλάδος, και ύστερα για τις άλλες μεγάλες παγκόσμιες θρησκείες: Ιουδαϊσμό, βουδισμό, Ισλάμ. Επίσης, διερευνήθηκε το πώς αυτές οι γνώσεις για τη θρησκεία τους επηρεάζουν τις αντιλήψεις τους, που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά και στάση ζωής τους στο κοινωνικό περιβάλλον τους.

Για τη διεξαγωγή της έρευνας σχεδιάστηκε ένα ερευνητικό εργαλείο (με τη μορφή ερωτηματολογίου), με σκοπό τον προσδιορισμό και τεκμηριωμένο έλεγχο του θρησκευτικού γραμματισμού. Ειδικότεροι στόχοι αποτέλεσαν:

- Η καταγραφή του επιπέδου των θρησκευτικών, διαθρησκευτικών και πολιτισμικών γνώσεων του δείγματος.
- Ο προσδιορισμός του εννοιολογικού πλαισίου και ενός δομημένου σχήματος για τον θρησκευτικό γραμματισμό.
- Η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των δομικών στοιχείων και περιεχομένου του προτεινόμενου σχήματος/μοντέλου για τον θρησκευτικό γραμματισμό.
- Η διατύπωση προτάσεων για μελλοντική διευρυμένη έρευνα μέσω εργαλείου αποτίμησης του επιπέδου θρησκευτικού γραμματισμού στους αποφοίτους και στις απόφοιτες Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

– Η ανάπτυξη ενός εύελικτου ερευνητικού εργαλείου, εύκολα παραμετροποιήσιμου, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε πληθυσμούς/στόχους θρησκειών και πολιτισμών.

Παρεχόμενα μελλοντικά οφέλη εντοπίστηκαν κυρίως στη δυνατότητα βελτίωσης του επιπέδου θρησκευτικού/διαπολιτισμικού γραμματισμού, ως ένα σύνολο ικανοτήτων, δεξιοτήτων, αυτογνωσίας, γνώσεων και εμπειριών, όπως μπορεί να προαχθεί και να αναδειχθεί στα σχολεία. Η βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης και των αναλυτικών προγραμμάτων αποτελεί, εξάλλου, δυναμική διαδικασία και οφείλει να ανταποκρίνεται στις διαρκώς εξελισσόμενες ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας.

3.2. Δείγμα ποσοτικής έρευνας - Δειγματοληπτικό σχέδιο

Η συγκεκριμένη ερευνητική διαδικασία έλαβε χώρα σε απόφοιτους/ες Λυκείου (Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης). Το τελικό δείγμα αποτέλεσαν 73 πρωτοετείς φοιτητές και φοιτήτριες, με μέσο ηλικιακό όριο τα 18,83 έτη, εκ των οποίων οι 28 (38,4%) ήταν άντρες και οι 45 (61,6%) γυναίκες. Η ερευνήτρια διερεύνησε τις απόψεις και αντιλήψεις τους που αφορούσαν στον θρησκευτικό γραμματισμό τους, όσον αφορά στις θρησκευτικές γνώσεις και την κατανόηση που έχουν για θρησκευτικές έννοιες και σύμβολα, τα οποία σχετίζονται με το πολιτισμικό περιβάλλον και γενικότερα τον κόσμο γύρω τους, καθώς και τις στάσεις ζωής που έχουν διαμορφώσει από τη διδασκαλία του ΜτΘ στα δέκα χρόνια συνολικά που διδάχτηκαν το μάθημα στην Α/θμια (Δημοτικό 4 χρόνια, Γ', Δ', Ε', ΣΤ') και Β/θμια (6 χρόνια: Γυμνάσιο 3 χρόνια, Λύκειο 3 χρόνια) Εκπαίδευση. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναμένεται να παρέχουν μια πρώτη ιδέα για την επίτευξη των σκοπών, στόχων και μαθησιακών αποτελεσμάτων της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, όπως διατυπώνονται στα ΔΕΠΠΣ (2003), ΑΠΣ Λυκείου (1998) και ΠΣ (2017), με τα οποία είχαν διδαχθεί το μάθημα των Θρησκευτικών κατά τη σχολική τους φοίτηση. Συγκεκριμένα είχαν διδαχθεί το ΜτΘ με το ΔΕΠΠΣ του 2003, κατά τη φοίτησή τους στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο, με το ΑΠΣ του 1998 κατά τη φοίτησή τους στην Α' Λυκείου και με το Πρόγραμμα Σπουδών του 2017 στις Β' και Γ' τάξεις της ίδιας βαθμίδας.

Το δειγματοληπτικό σχέδιο βασίστηκε στη μεθοδολογία της σκόπιμης δειγματοληψίας/κρίσεως (purposive or judgmentals sampling methods), με επιλογή ενός τυπικού και σχετικά ομοιογενούς δείγματος πρωτοετών φοιτητών/τριών, σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων (Etikan, 2016; Frey, 2018; Ρούσσο & Τσαούσης, 2003). Η συγκεκριμένη δειγματοληπτική διαδικασία θεωρήθηκε κατάλληλη, δεδομένου του διερευνητικού χαρακτήρα της έρευνας και λαμβανομένου υπόψη των περιορισμών, ως προς τη γενίκευση των αποτελεσμάτων εκτός του πληθυσμού/στόχου. Το μέγεθος του δείγματος κρίθηκε ικανοποιητικό σε σχέση με τον πιλοτικό και διερευνητικό χαρακτήρα της ερευνητικής διαδικασίας, και επιπλέον εξασφαλίστηκε η συμμόρφωση με το κριτήριο κατά το οποίο το μέγεθος του δείγματος είναι τουλάχιστον πενταπλάσιο του πλήθους των μεταβλητών που συμμετέχουν στην πολυμεταβλητή στατιστική ανάλυση (multivariate analysis) (Hair et al., 2010; Hinkin et al., 1997; Yurdugül, 2008). Βασικό κριτήριο ένταξης των υποκειμένων στην ερευνητική διαδικασία αποτέλεσε η πρόσφατη αποφοίτηση από τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την ηλικία (από 17 έως και 25 ετών). Επιπλέον προϋπόθεση που ετέθη

ήταν οι συμμετέχοντες να μην έχουν αποκτήσει προηγουμένως άλλο πτυχίο τριτοβάθμιας ή/και μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ενδιαφέρον ήταν, ακόμη, ότι οι φοιτητές/τριες που συμμετείχαν είχαν προηγουμένως διδαχθεί στο Λύκειο το ΜτΘ με δύο διαφορετικά Αναλυτικά Προγράμματα (βλ. ΦΕΚ 1998 και 2017). Επομένως, αναμενόταν ότι θα ανταποκρίνονταν στους σκοπούς και των δύο Αναλυτικών Προγραμμάτων.

3.3. Περιορισμοί της έρευνας

Εφόσον η έρευνα περιορίστηκε σε ένα δείγμα αποφοίτων από πρωτοετείς φοιτητές, τα ευρήματα δεν μπορούν να γενικευθούν σε όλους τους αποφοίτους των Γενικών Λυκείων της Ελλάδος. Θα απαιτηθεί μια γενικευμένη έρευνα σε πρωτοετείς φοιτητές/τριες όλων των Ανώτατων Σχολών της χώρας, για να αποκτηθεί μια πληρέστερη εικόνα.

3.4. Το ερευνητικό εργαλείο

Για τις ανάγκες της έρευνας αναπτύχθηκε σχετικό ερευνητικό εργαλείο με τη μορφή ερωτηματολογίου, για την κατασκευή του οποίου ελήφθησαν υπόψη τα πορίσματα των περισσότερο σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών καθώς και η εμπειρική προσέγγιση της ερευνήτριας. Οι περισσότερες κλίμακες ερευνών μέχρι τώρα, προσεγγίζουν συγκεκριμένα θρησκευτικά πιστεύω ή/και απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. μοναχοί, χριστιανισμός, ιουδαϊσμός κ.τ.λ.). Βάσει της συγκεκριμένης διαπίστωσης ειδικό στόχο αποτέλεσε η ανάπτυξη ενός ευέλικτου ερευνητικού εργαλείου, που να είναι δυνατόν να παραμετροποιηθεί με ευκολία, ενώ ο βασικός του κορμός να μπορεί να απευθύνεται σε διαφορετικούς πληθυσμιακούς στόχους (διαφορετικών θρησκευτικών και πολιτισμικών καταβολών) (King, 1967, σσ. 173-190; Moore, 2006, χ.σ.). Κατά τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου επιχειρήθηκε μία πρώτη ενσωμάτωση των θεμελιωδών προσεγγίσεων του θρησκευτικού γραμματισμού και πώς αυτές μετασχηματίζονται σε επακόλουθες ικανότητες, γνώσεις, πεποιθήσεις, στάσεις και πράξεις. Η επιλογή των διαστάσεων και η δόμηση του ερωτηματολογίου επιπλέον βασίστηκε σε διάφορους ορισμούς που έχουν αποδοθεί στην έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού, σύμφωνα με πραγματοποιηθείσα επικαιροποιημένη βιβλιογραφική έρευνα. Η ανάπτυξη και η δομή του ερευνητικού εργαλείου κατά περίπτωση έλαβε υπόψη τον ορισμό της Moore (2015), σύμφωνα με τον οποίο ο θρησκευτικός γραμματισμός συνεπάγεται την ικανότητα της διάκρισης και της ανάλυσης των θεμελιωδών τομών που δημιουργούν η θρησκεία με την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή μέσω πολλαπλών πρισματών. Συγκεκριμένα, ένα θρησκευτικά εγγράμματο άτομο θα μπορούσε να έχει 1) μια βασική κατανόηση της ιστορίας, των κυριότερων κειμένων, των πεποιθήσεων, των πρακτικών και των εκδηλώσεων αρκετών θρησκευτικών παραδόσεων του τόπου του αλλά και άλλων τόπων, 2) μια βασική κατανόηση για τον τρόπο που πολλές από τις θρησκευτικές αυτές παραδόσεις ξεκίνησαν και συνεχίζουν να διαμορφώνονται υπό συγκεκριμένα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτιστικά πλαίσια, και 3) την ικανότητα της διάκρισης και διερεύνησης των θρησκευτικών διαστάσεων στην πολιτική, την κοινωνία, και των πολιτιστικών τους εκφράσεων διαχρονικά σε διάφορους τόπους (Moore, 2015, σσ. 30-31). Η ως άνω νοηματοδότηση της έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού υπονοεί ότι η θρησκεία αποτελεί ένα κοινωνικό/πολιτιστικό φαινόμενο που ενσωματώνεται

στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των ανθρώπων. Η διαμόρφωση των διαστάσεων ανά είδος γραμματισμού περιγράφεται ανά περίπτωση στην αναλυτική παρουσίαση του εργαλείου που ακολουθεί (King, 1967, σ. 173).

3.5. Δομή του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο αναπτύχθηκε σε τέσσερα μέρη. Το Α΄ μέρος που αφορά στα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, το Β΄ μέρος που περιλαμβάνει τη διαμόρφωση των αξιών και στάσεων ζωής (πνευματικότητας), το Γ΄ μέρος που ασχολείται με τη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης και το Δ΄ μέρος που ασχολείται με τη διάσταση της δια-θρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης.

3.5.1. Μέρος Α΄. Δημογραφικά

Στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου συμπεριλήφθηκαν ερωτήσεις σχετικά με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος ως ακολούθως: ηλικία, εθνικότητα, τόπος μόνιμης κατοικίας, καταγωγή, φύλο και οικογενειακή κατάσταση. Επιπλέον, συμπεριλήφθηκε ένα ερώτημα διερεύνησης της αντιπροσωπευτικής θρησκευτικότητας («πιστεύω»), μέσω διατύπωσης τεσσάρων προτάσεων. Τέλος, τέθηκε ένα ανοιχτό ερώτημα απλής αναφοράς στη θρησκεία ή την ομολογία που ανήκει κάθε ερευνώμενο άτομο. Οι ερωτήσεις αντλήθηκαν και διαμορφώθηκαν βάσει ερευνών που αναλύουν, εκτός των άλλων, τη δυναμική των κοινωνικών αξιών, της ποιότητας ζωής και της πνευματικότητας (ESS, European Research Infrastructure, 2010; European Social Survey, 2008/9, σσ. 8-20; Special Eurobarometer N°225, 2005, σ. 7). Μόνιμη κατοικία της πλειοψηφίας των υποκειμένων του δείγματος (57,5%) ήταν η Θεσσαλονίκη, ενώ των υπολοίπων (42,5%) από όλη σχεδόν την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια. Τέλος, δύο άτομα ήταν από την Κύπρο.

3.5.2. Μέρος Β΄. Διαμόρφωση αξιών και στάσεων ζωής

Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου διαμορφώθηκε έτσι, ώστε να αντικατοπτρίζει τη διαμόρφωση αξιών και στάσεων βάσει των πνευματικών εμπειριών του ατόμου και του τρόπου που προσεγγίζει τη ζωή. Περιελάμβανε τέσσερις διαστάσεις: (α) ένα ερώτημα «νοηματοδότησης της ζωής», (β) μία κλίμακα «πνευματικής εμπειρίας», εσωτερικής πνευματικής εμπειρίας και ενίσχυσης, (γ) μία κλίμακα επακόλουθης «πνευματικής εμπειρίας», κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας και (δ) δύο ερωτήματα πνευματικής ανοιχτότητας και αποδοχής. Το περιεχόμενο των διαστάσεων αναλύεται ως ακολούθως:

(α) Το ερώτημα νοηματοδότησης της ζωής

Το πρώτο ερώτημα βασίστηκε σε κλίμακα που ανέπτυξαν οι Koenig και Büssing (2010), οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη διάσταση της θρησκευτικής εμπλοκής. Τη διακρίνουν με βάση τον τρόπο που αυτή αναπτύσσεται στο πλαίσιο της οργανωμένης και μη οργανωμένης θρησκευτικής εμπλοκής και της συχνότητας συμμετοχής σε αυτήν. Επίσης, η κλίμακα των Koenig και Büssing (2010) περιλαμβάνει τη διάσταση της

εσωτερικευμένης θρησκευτικότητας ή «υποκειμενικής» νοηματοδότησης της ζωής μέσω της θρησκείας/πίστης. Το ερώτημα για τη νοηματοδότηση της ζωής βαθμολογήθηκε αντίστροφα, ώστε να ακολουθεί την ίδια κατεύθυνση με τα υπόλοιπα ερωτήματα των κλιμάκων του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου (Πίν. 1).

Πίνακας 1: Στοιχεία του ερωτηματολογίου για τη διάσταση εσωτερικευμένης θρησκευτικότητας ή «υποκειμενικής» νοηματοδότησης της ζωής

Τα θρησκευτικά και πνευματικά μου πιστεύω είναι αυτό που βρίσκεται πραγματικά πίσω από τη συνολική μου προσέγγιση για τη ζωή. Παρακαλώ σημειώστε σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι είναι αλήθεια.	(Koenig & Büssing, 2010)
---	--------------------------

(β) Η διάσταση της πνευματικής εμπειρίας

Η επιλογή της συγκεκριμένης κλίμακας βασίστηκε σε ανάλογη κλίμακα που ανέπτυξε η Genia (1997) (Spiritual Experience Index – REVISED), η οποία αποτέλεσε αναθεωρημένη έκδοση της προηγούμενης κλίμακας της Genia (1991). Πρόκειται για μία προσπάθεια αποτύπωσης της πνευματικότητας με στόχο να μην επιβάλει συγκεκριμένο θρησκευτικό προσανατολισμό ή πίστη ως μέρος των ερωτήσεων. Παρομοίως, αλλά με διαφοροποιημένα ερωτήματα, που αφορούν στον «καθημερινό Δείκτη Πνευματικής Εμπειρίας» (Daily Spiritual Experience Scale), ανέπτυξαν και οι Underwood και Teresi (2002), χωρίς όμως να αποκλείουν τελείως την εμπλοκή συγκεκριμένης θρησκείας και χωρίς τον διαχωρισμό υποκλιμάκων.

Οι ερωτήσεις που επιλέχθηκαν αναφέρονται σε βιωματικούς τομείς της πνευματικότητας και της πίστης, διαμορφώνοντας αντιστοίχως την κατηγορία ερωτήσεων που αφορά στην εσωτερική αναζήτηση και την άντληση δύναμης (spiritual support). Διατυπώθηκαν συνολικά πέντε (5) προτάσεις, όπου με τη μορφή 6βάθμιας κλίμακας σημασιολογικής διαφοροποίησης σημειώθηκε ο βαθμός συμφωνίας ή διαφωνίας. Η συνολική βαθμολογία της κλίμακας προκύπτει κατόπιν συνεχούς αθροίσεως του συνόλου των απαντήσεων, ενώ όλες οι ερωτήσεις ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση (Πίν. 2).

Πίνακας 2: Στοιχεία του ερωτηματολογίου για τη διάσταση της πνευματικής εμπειρίας (Spiritual Experience Index)

Η πίστη μου είναι ένας τρόπος ζωής	Κλίμακα Πνευματικής Εμπειρίας/Ενίσχυσης (Genia, 1991; 1997)
Συχνά σκέφτομαι θέματα που αφορούν στα πιστεύω μου	
Η πίστη μου είναι ένα σημαντικό κομμάτι της ατομικής μου ταυτότητας	
Καταβάλλω μια συνειδητή προσπάθεια να ζήσω σύμφωνα με τις πνευματικές μου αξίες	
Αισθάνομαι θαυμασμό για το μεγαλείο της δημιουργίας	

(γ) Η διάσταση των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας

Η συγκεκριμένη διάσταση αναφέρεται σε επακόλουθες καθημερινές συμπεριφορές και νόρμες ως κοινωνικές προεκτάσεις της θρησκευτικότητας/πνευματικότητας του ατόμου. Περιλαμβάνει ερωτήσεις που αφορούν: στην ανθρωπιστική διάσταση (π.χ. ενδιαφέρον και παροχή βοήθειας σε άλλους ανθρώπους, φιλανθρωπία) και το

αίσθημα του σεβασμού. Η επιλογή και διαμόρφωση των ερωτήσεων βασίστηκε κυρίως σε αναφορές των Underwood και Teresi (2002) και Büssing και συν. (2017), που διατυπώνονται με μορφή καταφατικών προτάσεων για τις οποίες ζητείται ο βαθμός συμφωνίας σε ββάθμια κλίμακα σημασιολογικής διαφοροποίησης. Επίσης, η συνολική βαθμολογία της κλίμακας προκύπτει μέσω αθροίσεως του συνόλου των απαντήσεων, ενώ όλες οι ερωτήσεις ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση (Πίν. 3).

Πίνακας 3: Στοιχεία του ερωτηματολογίου για τη διάσταση των συνεπειών της πνευματικότητας

Βοηθώ τους άλλους συνήθως και ανεξαρτήτως	(Büssing, Recchia, Gerundt, Warode & Dienberg, 2017; Underwood & Teresi, 2002)
Νοιάζομαι για τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων	
Συνηθίζω να κάνω φιλανθρωπίες	
Δέχομαι τους άλλους ακόμα κι όταν θεωρώ ότι πράττουν λάθος	

(δ) Οι ερωτήσεις της πνευματικής ανοιχτότητας

Οι συγκεκριμένες ερωτήσεις προσανατολίστηκαν στη διερεύνηση της πνευματικής και θρησκευτικής ανοιχτότητας στη διαφορετικότητα, ως μέρος της πνευματικής ανάπτυξης αλλά και εξέλιξης του ατόμου. Συμπληρωματικά, η δεύτερη ερώτηση αφορά στη δεκτικότητα ως προς τη δυναμική του μετασχηματισμού ή της αλλαγής των στάσεων/πνευματικών πεποιθήσεων μέσω της απόκτησης νέων εμπειριών (spiritual openness) (Genia, 1991; 1997). Μεταξύ σχετικών ερευνών, μεταγενέστερα έργα αναφέρουν την παρουσία μιας δομής τριών παραγόντων σχετικά με τη θρησκευτικότητα/πνευματικότητα: αυτή της εσωτερικής διάστασης, της εξωτερίκευσης/πρακτικών συνεπειών και της ανοιχτότητας (Flere et al., 2008; Jaume et al., 2013). Οι αντίστοιχες προτάσεις σημειώθηκαν και ζητήθηκε ο βαθμός συμφωνίας σε ββάθμια κλίμακα σημασιολογικής διαφοροποίησης (Πίν. 4).

Πίνακας 4: Στοιχεία του ερωτηματολογίου για τα ερωτήματα των συνεπειών της πνευματικής ανοιχτότητας

Η πληροφόρηση για διαφορετικές θρησκείες/πνευματικές προσεγγίσεις είναι ένα σημαντικό κομμάτι της πνευματικής μου ανάπτυξης	Ερωτήσεις Πνευματικής Ανοιχτότητας/Δεκτικότητας (Genia, 1991; 1997)
Οι πνευματικές μου πεποιθήσεις αλλάζουν καθώς συναντώ νέες ιδέες και εμπειρίες	

3.5.3. Μέρος Γ': Η διάσταση της θρησκευτικής γνώσης

Για τη διαμόρφωση των ερωτήσεων στη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης λήφθηκε υπόψη το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησε ο Prothero (2007, σσ. 35-36) στην έρευνα που διεξήγαγε με τους φοιτητές του. Το περιεχόμενο των ερωτήσεων που διατυπώθηκαν αντλήθηκε από τα θέματα των Αναλυτικών Προγραμμάτων ΔΕΠΠΣ (2003), ΑΠΣ (1998) και ΠΣ (2017), και τα αντίστοιχα βιβλία των μαθητών/τριών, σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, καθώς και βασικές ιστορικές γνώσεις στο πλαίσιο της επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Ωστόσο, η ενσωμάτωση της διάστασης της γνώσης της θρησκευτικής ιστορίας συναντάται αρκετά συχνά σε προηγούμενες μελέτες σχετικά με τη θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα, και

των διαπολιτισμικών και πολυπαραγοντικών διαστάσεων τους (Hilty et al., 1985, σ. 75; Lond, et al., 1976, σ. 866). Διατυπώθηκαν και βαθμολογήθηκαν στο σύνολό τους δεκαεπτά (17) ερωτήσεις από τις οποίες εννέα (9) ανοιχτού και επτά (7) κλειστού τύπου (αντιστοίχισης). Οι ερωτήσεις είναι δυνατόν να διαφοροποιηθούν, αναλόγως με την ομάδα στην οποία απευθύνεται το ερωτηματολόγιο. Η βαθμολόγηση έγινε στο σύνολο των σωστών απαντήσεων με άριστα το 17.

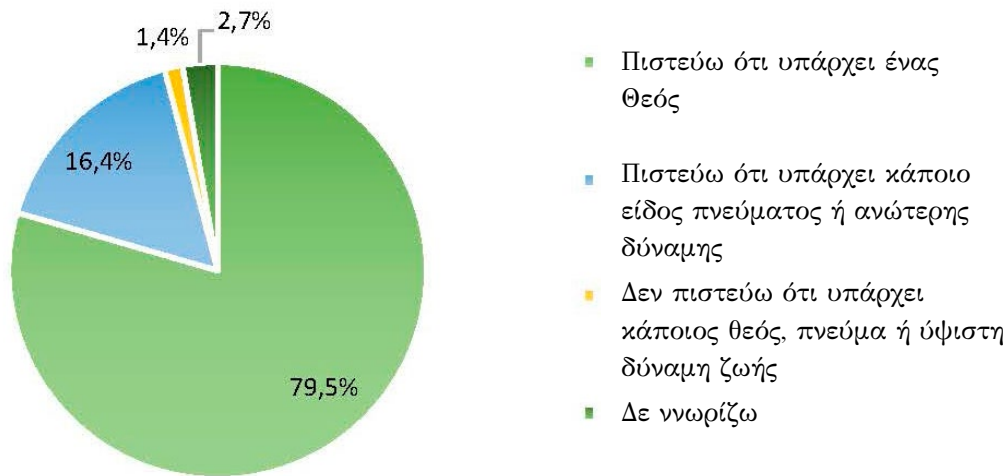
3.5.4. Μέρος Δ': Η διάσταση της δια-θρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης

Στη διάσταση της δια-θρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης συμπεριλήφθηκαν επτά (7) ερωτήσεις ανοιχτού τύπου-σύντομης απάντησης. Οι ερωτήσεις διαμορφώθηκαν λαμβάνοντας υπόψη κάποιες βασικές γνώσεις σχετικά με εκκλησιαστική ιστορία (Τουρκοκρατία στην Ελλάδα), ιστορία της τέχνης (Αναγέννηση), θρησκευτική τέχνη στη δύση (Καπέλλα Σιξτίνα, Μυστικός Δείπνος), βασικούς τόπους λατρείας άλλων ομολογιών και θρησκειών (Βατικανό, Μέκκα), πολιτικές και θρησκευτικές προσωπικότητες άλλων θρησκειών (Γκάντι), χαρακτηριστικές πολιτισμικές εκδηλώσεις θρησκευτικής πίστης άλλων θρησκειών (Καάμπα, περιστρεφόμενοι δερβίσηδες). Οι γνώσεις για την έκφραση της θρησκείας, όπως αποτυπώνεται στα έργα τέχνης και στον πολιτισμό, θα πρέπει να συμβάλλουν στη δημιουργία αισθήματος σεβασμού στη θρησκεία του άλλου, η οποία ενέπνευσε τα έργα τέχνης. Τα δημιουργήματα της τέχνης είναι στοιχεία έκφρασης του πολιτισμού κάθε λαού και θαυμάζονται για την τέχνη που εκφράζουν, από οπουδήποτε και αν προέρχεται η έμπνευσή τους, δηλαδή, μια συγκεκριμένη θρησκεία. Ο σεβασμός των έργων τέχνης αφορά στην τέχνη και τον πολιτισμό που δημιούργησε μια συγκεκριμένη θρησκεία και όχι στην αποδοχή της ή τον ενστερνισμό της. Η γνώση των σημαντικών παγκόσμιων προσωπικοτήτων που άλλαξαν τον ρου της ιστορίας, μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα αγωνιστών για τις ανθρώπινες αξίες στους σημερινούς νέους (όπως ο Γκάντι που αγωνίστηκε για την ανεξαρτησία των Ινδών) (Berkson, 2012; Rademakers et al., 2020; Ruane & Williams, 2008; Taves, 2009). Οι ερωτήσεις αυτές βαθμολογήθηκαν συνολικά με άριστα το 7, ενώ οι 5 εξ αυτών περιλάμβαναν 2 υπο-ερωτήματα, τα οποία βαθμολογήθηκαν με 0,50 το καθένα.

3.6. Στατιστική ανάλυση

Η στατιστική επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του λογισμικού στατιστικής επεξεργασία SPSS 25 και σε συνδυασμό με τα υπολογιστικά φύλλα του προγράμματος Microsoft excel. Ο έλεγχος των ιδιοτήτων, των στάσεων και του βαθμού/επιπέδου γνώσεων και γραμματισμού σύμφωνα με το εργαλείο μέτρησης που προτάθηκε, έγινε με τη χρήση περιγραφικών στατιστικών μεθόδων (δείκτες κεντρικής τάσης, ποσοστά, κατάταξη). Ο διερευνητικός έλεγχος των διαστάσεων της «πνευματικότητας», όπως αυτές ορίστηκαν στο θεωρητικό ερευνητικό μοντέλο, πραγματοποιήθηκε με την Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών. Το στατιστικό μέτρο του συντελεστή Cronbach's alpha χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση της αξιοπιστίας σχετικά με την εσωτερική συνέπεια (Cohen et al., 2008; Kalof et al., 2008; Ρούσος & Τσαούσης, 2003; Yurdugül, 2008). Ειδικότερα, για την μετέπειτα διερεύνηση των σχέσεων και τις

Διάγραμμα 1: Ποσοστιαία κατανομή των επιλογών του δείγματος για την κατάσταση των πιστεύω

συγκρίσεις των μέσων ή και σειρών κατάταξης εφαρμόστηκαν οι στατιστικοί έλεγχοι Mann-Whitney U στις περιπτώσεις δύο κατηγοριών/ομάδων και Kruskal-Wallis στις περιπτώσεις συγκρίσεων μεταξύ περισσότερων των δύο κατηγοριών/ομάδων. Για τη διερεύνηση της συνδιακύμανσης μεταξύ των διατακτικών (ordinal) και των συνεχών μεταβλητών χρησιμοποιήθηκε ο συντελεστής συσχέτισης Spearman's rho, λόγω της ύπαρξης κλιμάκων σημασιολογικής διαφοροποίησης (semantic differential scale) αλλά και της απόρριψης της παραμετρικής υπόθεσης της κανονικότητας (Cohen et al., 2008; Kalof et al., 2008). Ο έλεγχος της κανονικότητας της κατανομής πραγματοποιήθηκε με το One-Sample Kolmogorov-Smirnov test. Σε όλους τους ελέγχους το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας (p value) τέθηκε στο $\alpha=0,05$ ενώ χρησιμοποιήθηκε και ο δείκτης Monte-Carlo της αντίστοιχης μεθόδου προσομοίωσης.

4. Αποτελέσματα της έρευνας

4.1. Παρουσίαση απαντήσεων επιλογής κατάστασης του «πιστεύω»

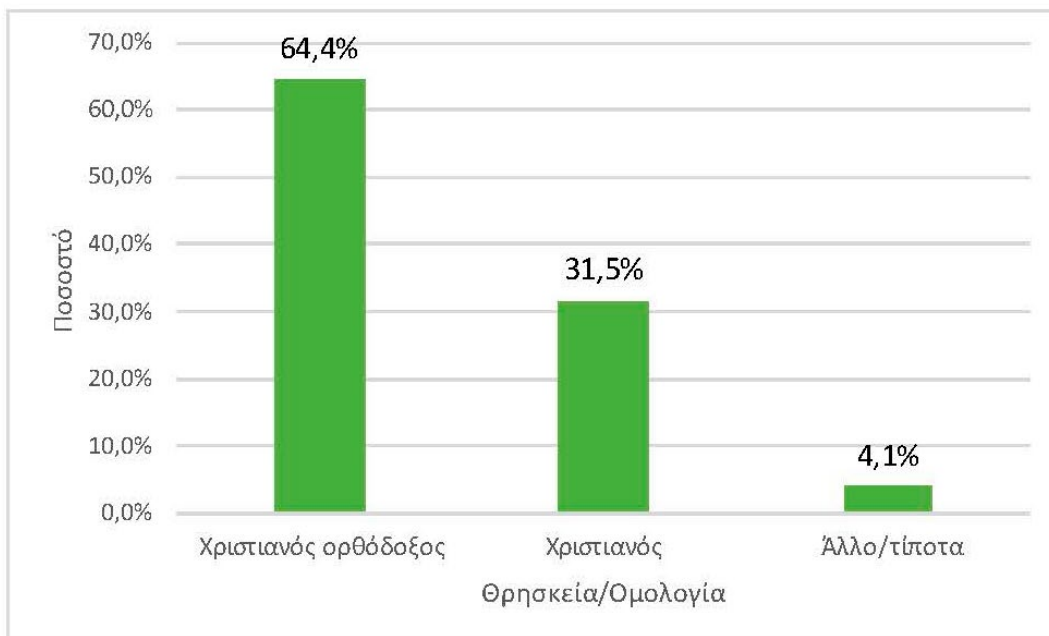
Οι απαντήσεις στο ερώτημα επιλογής της κατάστασης του «πιστεύω» κατανεμήθηκαν ως εξής: 79,5% (58) δήλωσαν ότι πιστεύουν στην ύπαρξη ενός Θεού, 16,4% (12) ότι υπάρχει κάποιο είδος πνεύματος ή ανώτερης δύναμης, 1,4% (1) ότι δεν υπάρχει κάποιος θεός, πνεύμα ή ύψιστη δύναμη ζωής, 2,7% (2) ότι δεν γνωρίζουν (Διάγραμμα 1).

Αναφορικά με τη θρησκεία/ομολογία στην οποία ανήκουν το 95,9% (70) δήλωσαν τον Χριστιανισμό, εκ των οποίων 64,4% δήλωσαν χριστιανός ορθόδοξος και 31,5% απλώς χριστιανός. Ένα 4,1% (3) δήλωσαν ότι δεν ανήκουν σε κάποια θρησκεία/ομολογία (Διάγραμμα 2).

4.2. Κατανομή απαντήσεων στο ερώτημα της νοηματοδότησης της ζωής

Μέσω των απαντήσεων που δόθηκαν στην ερώτηση «Τα θρησκευτικά μου πιστεύω είναι

Διάγραμμα 2: Ποσοστιαία κατανομή των επιλογών του δείγματος αναφορικά με τη θρησκεία ή την ομολογία στην οποία ανήκουν

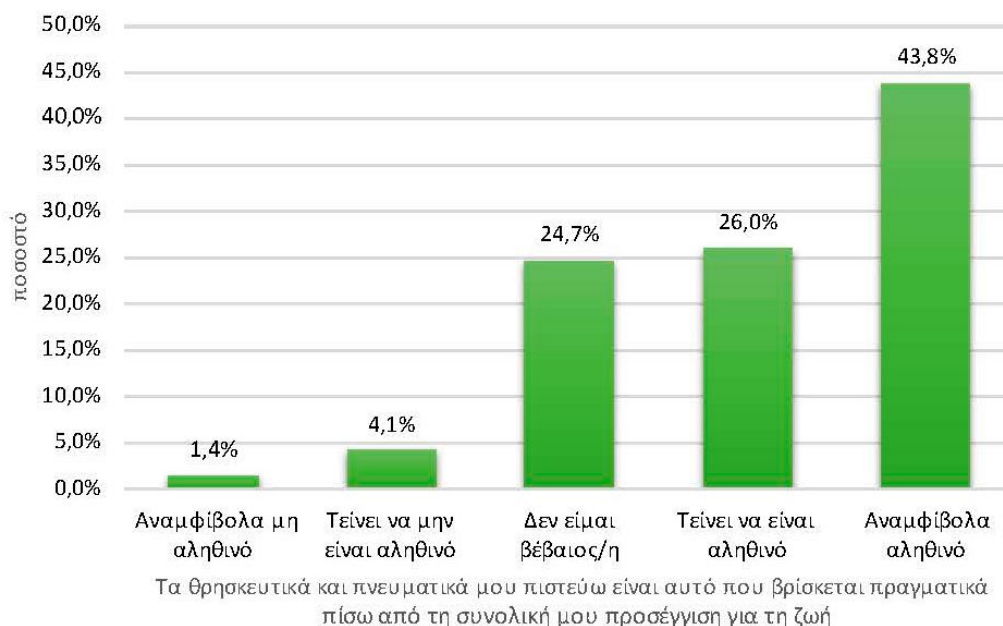
αυτό που βρίσκεται πραγματικά πίσω από τη συνολική μου προσέγγιση για τη ζωή», η οποία σχετίζεται με τη θέση που κατέχει η πνευματικότητα στη ζωή των αποφοίτων Λυκείου, παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία (69,8%) θεωρεί αληθινή (αναμφίβολα 43,8% ή τείνει να είναι 26%) την προσέγγιση ότι τα πνευματικά πιστεύω νοηματοδοτούν τη ζωή τους. Το 24,7% του δείγματος δήλωσε ότι αυτό 'δεν είναι βέβαιο', ενώ μικρότερο ποσοστό (συνολικά το 5,2%) δήλωσε ότι τα πνευματικά τους πιστεύω δεν αποτελούν τη βασική τους προσέγγιση για τη ζωή (Διάγραμμα 3).

Στην ερώτηση αυτή 32 υποκείμενα (ποσοστό 43,8%) δήλωσαν ότι αναμφίβολα πίσω από τη συνολική τους προσέγγιση για τη ζωή υπάρχουν οι θρησκευτικές και πνευματικές τους πεποιθήσεις και 19 (26%) δήλωσε ότι πιστεύουν «τείνει να είναι αληθινό». Το ένα τέταρτο περίπου του δείγματος (18 άτομα), ποσοστό 24,7%, δήλωσε ότι «δεν είναι βέβαιο» για αυτό. Ένας πολύ μικρός αριθμός ατόμων τοποθετήθηκε αρνητικά 4,1% (3 άτομα) ότι «τείνει να μην είναι αληθινό» και μόνο ένα άτομο, (ποσοστό 1,4%), δήλωσε ότι «αναμφίβολα δεν είναι αληθινό». Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι από τις απαντήσεις σχετικά με τον τρόπο νοηματοδότησης της ζωής διαφαίνεται ότι οι αξίες και παραδόσεις του ορθόδοξου χριστιανισμού κατά τη διδασκαλία του ΜτΘ έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας συνολικής συμπεριφοράς και στάσης ζωής και ότι η πλειοψηφία των υποκειμένων του δείγματος έχουν συνείδηση αυτού.

4.3. Κατανομή απαντήσεων στη διάσταση της πνευματικής εμπειρίας

Η πλειοψηφία των υποκειμένων του δείγματος (68,5%) συμφώνησε σε κάποιο βαθμό, αθροιστικά, ότι η πίστη αποτελεί έναν τρόπο ζωής. Σχετικά μεγάλος βαθμός συμφωνίας

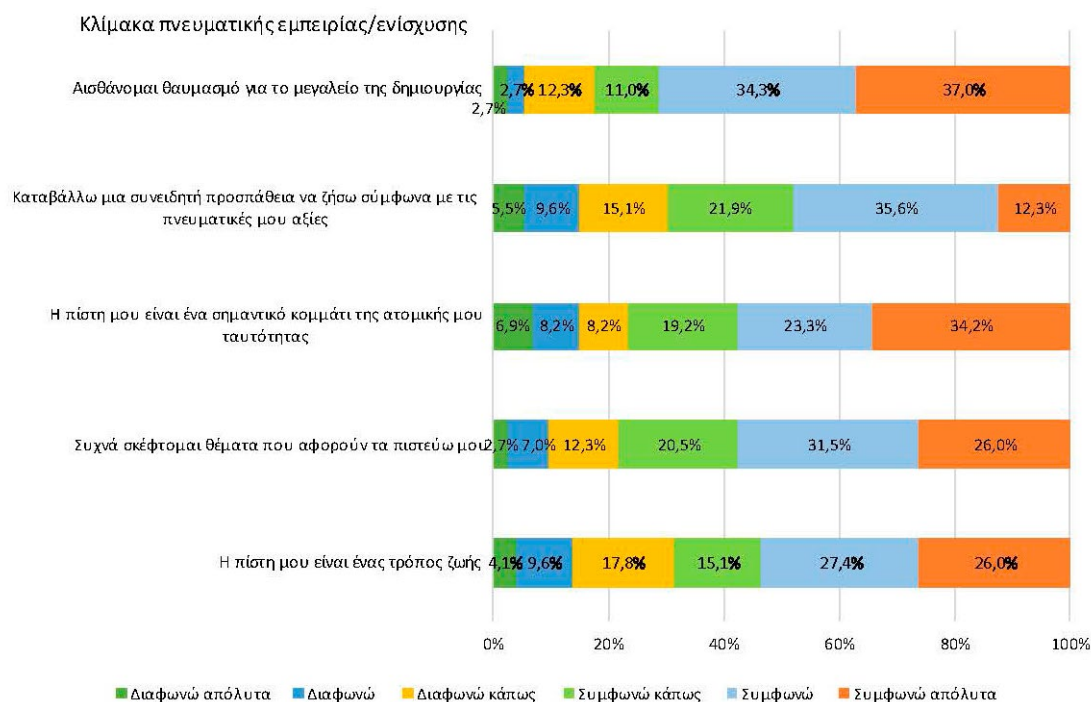
Διάγραμμα 3: Ποσοστιαία κατανομή απαντήσεων στο ερώτημα της νοηματοδότησης της ζωής

βρέθηκε στις προτάσεις, που αφορούσαν στο ρόλο της πίστης στη διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας και τις συχνές σκέψεις που αφορούν στα πιστεύω καθώς το 76,7% και το 78% των ερωτώμενων αντιστοίχως και αθροιστικά τοποθετήθηκαν θετικά (από «Συμφωνώ κάπως» μέχρι «Συμφωνώ απόλυτα»). Παρομοίως, οι απαντήσεις που δόθηκαν σχετικά με τη συνειδητή καταβολή προσπάθειας να ζήσει το άτομο σύμφωνα με τις πνευματικές του αξίες ανέδειξαν ότι η πλειοψηφία, δηλαδή συνολικά το 69,8% συμφωνεί κάπως ή και απόλυτα. Τέλος, ιδιαίτερα υψηλός βαθμός συμφωνίας βρέθηκε στην αίσθηση θαυμασμού για το μεγαλείο της δημιουργίας με το 82,3% των ερωτώμενων να απαντά θετικά (Διάγραμμα 4).

Τα υποκείμενα του δείγματος παρουσίασαν συνολικά θετική στάση, ως προς την επίδραση της θρησκευτικής τους πίστης προς τη διαμορφωμένη τους πνευματική εμπειρία, πνευματικά βιώματα και απόψεις. Συγκεκριμένα, ως προς την ερώτηση εάν «Αισθάνονται θαυμασμό για το μεγαλείο της δημιουργίας», το ένα τρίτο περίπου (37%) συμφώνησε απολύτως, το 34,3% «συμφώνησε», και το 11,4% «συμφώνησε κάπως». Οι γνώσεις της Βίβλου από το κεφάλαιο της Γένεσης, που έχουν αποκτήσει στο μάθημα των Θρησκευτικών, είναι επαρκείς για να εκτιμούν και να θαυμάζουν το σύμπαν και τον κόσμο στον οποίο ζουν ως δημιουργήματα του Θεού. Εν τούτοις ένα μικρό ποσοστό 17,7% (12,3% «Διαφωνώ κάπως», 2,7% «Διαφωνώ» και 2,7% «Διαφωνώ απόλυτα») δεν αισθάνεται ότι το σύμπαν ή ο κόσμος που ζούμε είναι άξιος θαυμασμού. Από τις θετικές απαντήσεις (σχετικής ή απόλυτης συμφωνίας) (69,8%) στην ερώτηση «καταβάλλω προσπάθεια να ζήσω σύμφωνα με τις πνευματικές μου αξίες», οι περισσότερες ανήκουν στην επιλογή «συμφωνώ» (35,6%), λιγότερες στην επιλογή «συμφωνώ κάπως» (21,9%) και πολύ λιγότερες εντάσσονται στην κατηγορία «συμφωνώ απόλυτως» (12,3%). Οι νέοι απόφοιτοι Λυκείου που συμμετείχαν φαίνονται να έχουν διαμορφώσει τις πνευματικές αξίες τους και είναι συνειδητοποιημένοι για

Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία κατανομή απαντήσεων στην κλίμακα της πνευματικής εμπειρίας

τις προσπάθειες που χρειάζεται να καταβάλλουν, για να τις εφαρμόζουν στη ζωή τους και για τον κόπο που χρειάζεται για να το πετύχουν. Ένα αρκετά υψηλό ποσοστό 30,2% (15,1% «Διαφωνώ κάπως», 9,6% «Διαφωνώ» και 5,5% «Διαφωνώ απολύτως») έχει αυτεπίγνωση ότι δεν καταβάλλει ή δεν μπορεί να καταβάλλει εν μέρει ή καθόλου την μεγάλη προσπάθεια που απαιτείται για να ακολουθήσει τις πνευματικές αξίες στη ζωή του. Πολύ υψηλό ποσοστό απαντήσεων μερικής ή απόλυτης συμφωνίας (76,7%) συγκεντρώνει η ερώτηση «Η πίστη μου είναι ένα σημαντικό κομμάτι της ατομικής μου ταυτότητας». Η Θρησκευτική Εκπαίδευση κατά τα έτη της σχολικής φοίτησης φαίνεται ότι έχει αναδείξει, στο μυαλό των μαθητών, την πίστη ως μέρος της ταυτότητάς τους σε ποσοστά 34,2%, «Συμφωνώ απολύτως», 23,3% «Συμφωνώ» και 19,2% «Συμφωνώ κάπως». Αντίθετα το ποσοστό των αρνητικών απαντήσεων (διαφωνίας) ήταν συνολικά μικρό (23,3%) («Διαφωνώ κάπως» 8,2%, «Διαφωνώ» 8,2%, «Διαφωνώ απολύτως» 6,9%). Μεγάλη πλειοψηφία θετικών απαντήσεων (78%) δόθηκε και στην ερώτηση «Συχνά σκέφτομαι θέματα που αφορούν τα πιστεύω μου». Το δείγμα έδωσε περισσότερες απαντήσεις στο «Συμφωνώ» (31,5%), λιγότερες στο «Συμφωνώ απολύτως» (26%) και τις λιγότερες στο «Συμφωνώ κάπως» (20,5%). Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, όμως, δεν διαφαίνεται σαφώς εάν αναφέρονται στο επίρροημα συχνά ή αν αφορούν ζητήματα θρησκευτικής πίστης ή γενικότερα πεποιθήσεων σε ποικίλα άλλα ζητήματα (π.χ. πιστεύω ότι πρέπει να προστατεύω το φυσικό περιβάλλον) ή εάν κάθε φορά που χρειάζεται να πάρουν κάποια απόφαση την συνδέουν με τη θρησκευτική πίστη. Το μικρό ποσοστό αρνητικών απαντήσεων ή ασυμφωνίας 22% (12,3% «Διαφωνώ κάπως», 7% «Διαφωνώ», 2,7% «Διαφωνώ απολύτως») ενδεχομένως να δείχνουν ότι για έναν αριθμό νέων, τα ζητήματα της

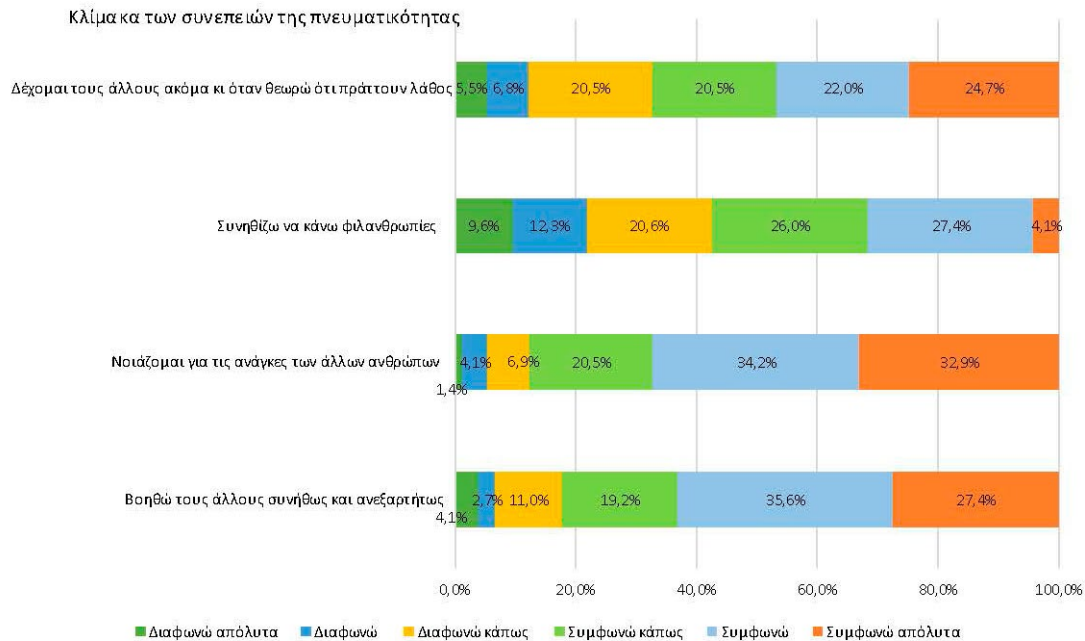
πίστης δεν εμπλέκονται με τις αποφάσεις σε ζητήματα καθημερινά ή δεν σχετίζονται με αυτά. Η πλειοψηφία των υποκειμένων του δείγματος (68,5%) φαίνεται ότι έχει κατανοήσει ότι «*Η πίστη μου είναι ένας τρόπος ζωής*» με παρόμοια ποσοστά στις δύο πρώτες κατηγορίες απαντήσεων «*Συμφωνώ απολύτως*» 26% και «*Συμφωνώ*» 27,4%, ενώ μικρότερο ποσοστό στο «*Συμφωνώ κάπως*» 15,1%. Σε σύνδεση βέβαια και με σχόλιο που προηγήθηκε, δεν είναι εφικτό να καθοριστεί αν αυτή η στάση έχει άμεση σχέση με τη συνολική συμπεριφορά των υποκειμένων που απορρέει ή συνδέεται με τα θρησκευτικά πιστεύω και τις χριστιανικές αξίες. Εν τούτοις και οι απαντήσεις διαφωνίας σε ποσοστό συνολικό 31,5% (17,8% «*Διαφωνώ κάπως*», 9,6% «*Διαφωνώ*» και 4,1% «*Διαφωνώ απόλυτα*») προκαλούν ερωτήματα σχετικά με το τι θεωρούν οι συμμετέχοντες ότι είναι η πίστη σε σχέση με τη ζωή τους.

4.4. Κατανομή απαντήσεων στη διάσταση των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας

Η κλίμακα των επακόλουθων της πνευματικότητας κοινωνικών συνεπειών παρουσίασε αρκετά μεγάλο βαθμό σχετικής ή απόλυτης συμφωνίας στις ερωτήσεις που ειδικότερα αφορούσαν στο ενδιαφέρον για τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων (87,7%) και την παροχή βοήθειας συνήθως και ανεξαρτήτως (82,2%). Σχετικά υψηλός βρέθηκε και ο βαθμός αποδοχής των άλλων ανθρώπων ασχέτως από το αν θεωρούν ότι πράττουν λάθος με το 67,2% να συμφωνεί σχετικά ή απόλυτα. Σχετικά μικρότερος βαθμός συμφωνίας παρατηρήθηκε στην περίπτωση που αφορούσε στις φιλανθρωπίες (57,5%) (Διάγραμμα 5).

Η εφαρμογή των αξιών που πρεσβεύει η επίδραση της θρησκευτικής πίστης στις κοινωνικές συνέπειες, οι οποίες μπορεί να αποτελούν τα επακόλουθα της πνευματικότητας, παρουσίασε σχετικά θετική ανταπόκριση από τα υποκείμενα του δείγματος. Συγκεκριμένα, ως προς την ερώτηση «*Δέχομαι τους άλλους ακόμη και όταν θεωρώ ότι κάνουν λάθος*» το σύνολο των απαντήσεων συμφωνίας ήταν 67,2% σχεδόν ισομερώς κατανεμημένο μεταξύ των τριών επιλογών «*Συμφωνώ απολύτως*» 23,7%, «*Συμφωνώ*» 22% και «*Συμφωνώ κάπως*» 20,5%. Παρατηρήθηκε, ωστόσο, σχετικά υψηλό ποσοστό διαφωνίας, με σχεδόν το 1/3 των απαντήσεων, το 32,8% (20,5%, «*Διαφωνώ κάπως*», 6,8%, «*Διαφωνώ*» και 5,5% «*Διαφωνώ απολύτως*»). Το ποσοστό αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί αρκετά υψηλό σε σχέση με τις βασικές διδασκαλίες του χριστιανισμού, ότι οφείλουμε να δεχόμαστε τον θρησκευτικά άλλο ή και γενικότερα να ακούμε την άποψη του άλλου ακόμη και όταν διαφωνούμε μαζί του ή θεωρούμε ότι κάνει λάθος. Η ακρόαση του άλλου δεν σημαίνει και τον αποδοχή όσων υποστηρίζει. Το δεύτερο σημαντικό επακόλουθο, που αντανακλά την επίδραση του τρόπου ζωής που πρεσβεύει η χριστιανική πίστη, είναι η αλληλεγγύη προς τον συνάνθρωπο. Αυτή δεν διαφαίνεται τόσο ισχυρή σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν στην ερώτηση «*συνηθίζω να κάνω φιλανθρωπίες*» (57,5% συνολικές θετικές και 42,5% συνολικές αρνητικές τοποθετήσεις). Μόλις 4,1% απάντησε «*Συμφωνώ απολύτως*», ενώ παρόμοια ποσοστά παρατηρήθηκαν μεταξύ των απαντήσεων «*Συμφωνώ*» με 27,4% και «*Συμφωνώ κάπως*» με 26%. Ο Ιησούς είπε «*ο έχων δύο χιτώνας να δίνει τον ένα*», όπως όμως διαφαίνεται, τα λόγια του αυτά και η σχετική διδασκαλία Του, δεν φαίνεται να έχουν εφαρμογή στους νέους απόφοιτους Λυκείου, αν λάβουμε υπόψη το υψηλό ποσοστό των

Διάγραμμα 5: Ποσοστιαία κατανομή απαντήσεων στην κλίμακα των συνεπειών της πνευματικότητας

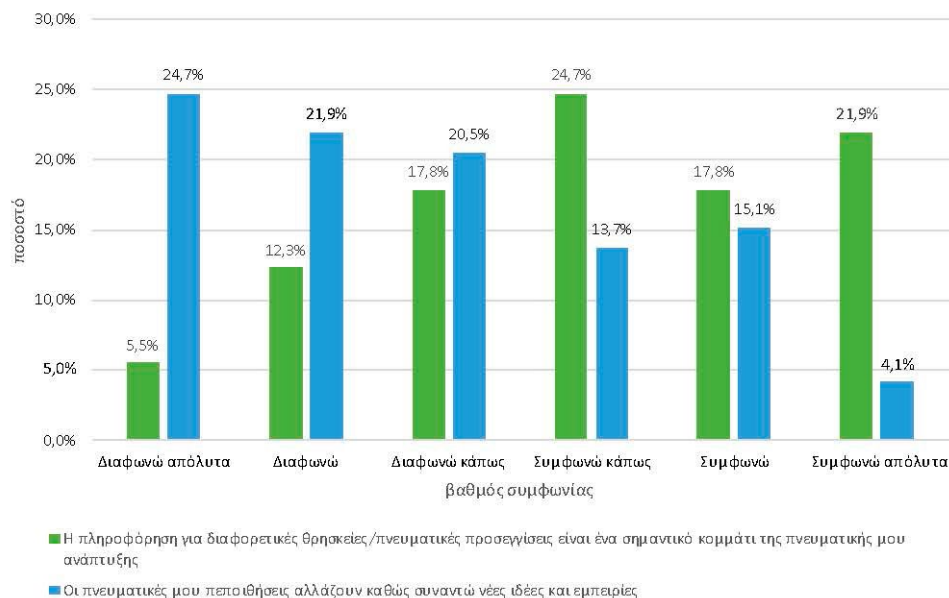

συνολικών αρνητικών απαντήσεων 42,5% (20,6% «Διαφωνώ κάπως», 12,3% «Διαφωνώ» και 9,6% «Διαφωνώ απολύτως»). Εξάλλου, η φιλανθρωπία δεν έχει διατίμηση όπως φαίνεται από το λεπτό της χήρας στο σχετικό ευαγγελικό χωρίο. Αντίθετα, η διδασκαλία των χριστιανικών αξιών φαίνεται ότι έχει επίδραση στην σκέψη και την προσφορά βοήθειας μη υλικής, προς τον συνάνθρωπο, όπως παρουσιάζεται από το υψηλό ποσοστό θετικών απαντήσεων στην ερώτηση «νοιάζομαι για τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων» 87,2% (32,9% «Συμφωνώ απολύτως», 34,2% «Συμφωνώ» και 20,5% «Συμφωνώ κάπως»), που διαφαίνεται ακόμη εμφανέστερα στην επόμενη ερώτηση «βοηθώ τους άλλους συνήθως και ανεξαρτήτως» με συνολικό ποσοστό 82,2% (27,4% «Συμφωνώ απολύτως», 35,6% «Συμφωνώ» και 19,2% «Συμφωνώ κάπως»). Πάντως, αξιοσημείωτο εύρημα αποτελεί ότι και στις δύο τελευταίες ερωτήσεις το αρνητικό συνολικό ποσοστό ήταν μικρό 12,4% (6,9% «Διαφωνώ κάπως», 4,1% «Διαφωνώ» και 1,4% «Διαφωνώ απολύτως») στην ερώτηση «νοιάζομαι για τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων» και αντίστοιχα 17,8% (11% «Διαφωνώ κάπως», 2,7% «Διαφωνώ» και 4,1% «Διαφωνώ απολύτως») στην ερώτηση «βοηθώ τους άλλους συνήθως και ανεξαρτήτως». Και στις δύο αυτές ερωτήσεις δεν διευκρινίζεται εάν εμπεριέχεται και η υλική βοήθεια προς τους άλλους, γεγονός που θα μπορούσε να επηρεάζει την καθ' όψη διαφορετική κατανομή των απαντήσεων, σε σχέση με αυτές που δόθηκαν στην ερώτηση «κάνω φιλανθρωπίες» η οποία εμπεριέχει το υλικό/χρηματικό μέσο.

4.5. Κατανομή απαντήσεων στα ερωτήματα της πνευματικής ανοιχτότητας

Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις της πνευματικής «ανοιχτότητας» ή αποδοχής παρουσίασαν

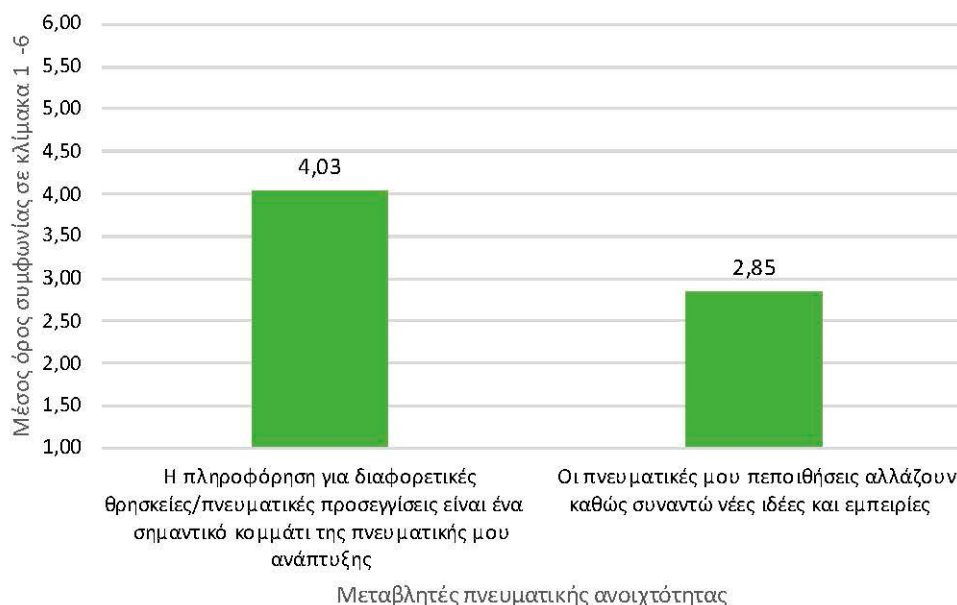
Διάγραμμα 6: Ποσοστιαία κατανομή απαντήσεων στην ερώτηση της πνευματικής ανοιχτότητας και ανάπτυξης και πνευματικής ανοιχτότητας & αλλαγής πεποιθήσεων

περιγραφικά διαφοροποιημένη εικόνα σε σχέση με τις απαντήσεις στη διάσταση της πνευματικής εμπειρίας, των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας αλλά και μεταξύ τους. Τα υποκείμενα του δείγματος φάνηκε να διαφωνούν στην πλειοψηφία τους (το 67,1% απάντησε αρθροιστικά ότι διαφωνεί σε κάποιο βαθμό ή απόλυτα) ότι οι πνευματικές τους πεποιθήσεις αλλάζουν καθώς συναντούν νέες ιδέες και εμπειρίες. Αντίθετα, στην περίπτωση της πρότασης που αφορούσε στην σημαντικότητα της πληροφόρησης για διαφορετικές πνευματικές προσεγγίσεις στην πνευματική ανάπτυξη του ατόμου, μικρότερο ποσοστό (35,6%) τοποθετήθηκε αρνητικά (Διάγραμμα 6).

Επιπλέον, ο μέσος όρος στην ββάθμια κλίμακα βαθμού συμφωνίας βρέθηκε αρκετά υψηλότερος (4,03) στην περίπτωση της διάθεσης για πνευματική ανοιχτότητα και ανάπτυξη σε σχέση με τον μέσο όρο της πρόθεσης για αλλαγή ή μετασχηματισμό των πεποιθήσεων ως μέρος της πνευματικής ανοιχτότητας (2,85). Ωστόσο, ο συντελεστής συσχέτισης Spearman's rho έδειξε μη στατιστικώς σημαντική, ασθενή και αρνητική σχέση μεταξύ των δύο ερωτήσεων πνευματικής ανοιχτότητας ($p=0,517$).

Σχετικά με την ερώτηση της πνευματικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της ανοιχτότητας φάνηκε πως γενικά οι νέοι/ες θεωρούν ότι στην πνευματική τους ανάπτυξη συμβάλλει η πληροφόρηση για άλλα θρησκευόμενα, με συνολικό ποσοστό θετικών απαντήσεων 64,4% (21,9 «Συμφωνώ απολύτως», 17,8 «Συμφωνώ» και 24,8% «Συμφωνώ κάπως»). Αρκετοί/ές όμως (συνολικό ποσοστό 35,6%) δεν συμφωνούν με αυτό (17,8% «Διαφωνώ κάπως», 12,3% «Διαφωνώ» και 5,5% «διαφωνώ απολύτως»), δηλαδή ίσως θεωρούν ότι αρκεί η γνώση της δικής τους θρησκείας για την πνευματική τους ανάπτυξη. Ενδιαφέρουσες είναι, όμως, οι απαντήσεις όσον αφορά στην αλλαγή των πνευματικών πιστεύω και πεποιθήσεων (που εμπεριέχουν και τις θρησκευτικές), καθώς δείχνουν ότι οι διαμορφωμένες κατά τη Θρησκευτική Εκπαίδευση πεποιθήσεις με τη διδασκαλία

Διάγραμμα 7: Μέσος όρος βαθμού συμφωνίας στις μεταβλητές πνευματικής ανοιχτότητας

του ΜτΘ στην πλειοψηφία των νέων αποφοίτων μένουν αμετάβλητες, με ποσοστό των συνολικών αρνητικών απαντήσεων το 67,1% (24,7% «Διαφωνώ απόλυτα», 21,9% «Διαφωνώ» και 20,5% «Διαφωνώ κάπως»). Δεν είναι μικρό ούτε αμελητέο, ενώ το ποσοστό αυτών που θεωρούν ότι οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις μπορούν να αλλάξουν όταν γνωρίζουν νέες ιδέες και εμπειρίες αποτελεί περίπου μόνο το 1/3 του δείγματος με ποσοστό που φτάνει το 32,9% (13,7% «Συμφωνώ κάπως», 15,1% «Συμφωνώ» και 4,1% «Συμφωνώ απόλυτα»). Στην περίπτωση αυτή έχουμε δύο αντίθετες τοποθετήσεις των υποκειμένων του δείγματος με βάση τις απαντήσεις τους, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 7 της Ποσοστιαίας κατανομής απαντήσεων στην ερώτηση της πνευματικής ανοιχτότητας και αλλαγής πεποιθήσεων (Διάγραμμα 7).

4.6. Βαθμολογία απαντήσεων στη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης

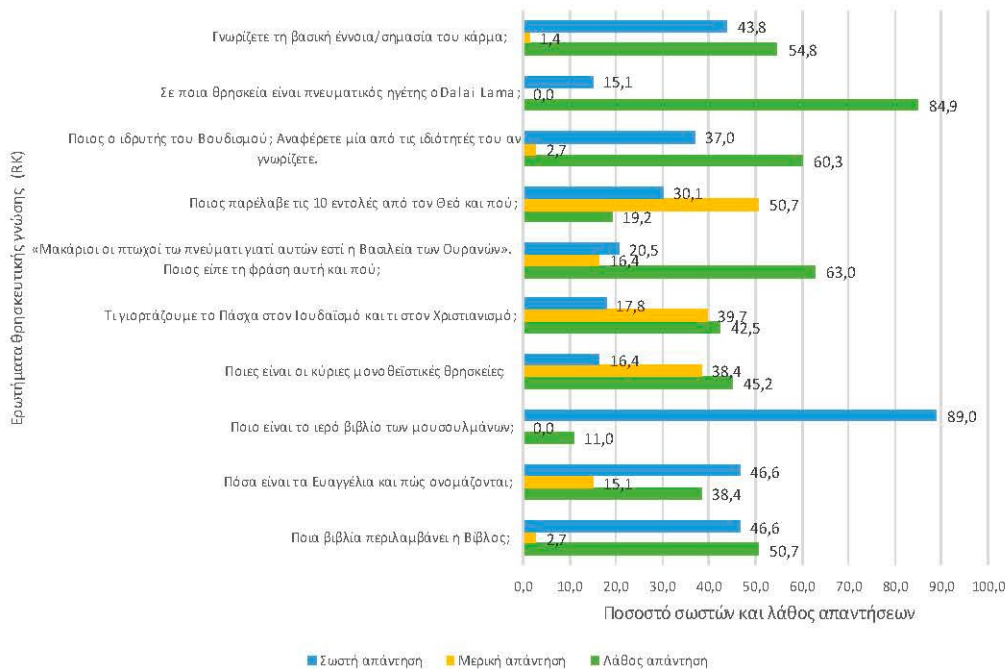
Ο μέσος όρος των απαντήσεων στη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης βρέθηκε 9,97 στα 17 ερωτήματα. Το 34,2% του δείγματος απάντησε σωστά 9 ή λιγότερες ερωτήσεις (0 έως 9 ερωτήσεις), ενώ 5 άτομα δεν απάντησαν καμία ερώτηση σωστά (Πίν. 5).

Πίνακας 5: Δείκτες κεντρικής τάσης και διακύμανσης της συνολικής βαθμολογίας των απαντήσεων στις ερωτήσεις θρησκευτικής γνώσης

	N	Ελάχιστη βαθμολογία	Μέγιστη βαθμολογία	M.O.	T.A.
Θρησκευτική γνώση / βαθμολογία (0-17)	73	,0	17,0	9,966	3,80

Οι απαντήσεις του δείγματος στις ερωτήσεις που αφορούσαν στη θρησκευτική γνώση δεν έδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα σε σχέση με τις πνευματικές εμπειρίες,

Διάγραμμα 8: Ποσοστιαία κατανομή σωστών και λάθος απαντήσεων στη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης (RK)

συμπεριφορά και στάσεις ζωής που απορρέουν από αυτές. Από τις απαντήσεις φάνηκε ότι στους αποφοίτους υπάρχει έλλειμα θρησκευτικών γνώσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι σχεδόν οι μισοί, το 46,4%, γνώριζε τα βιβλία από τα οποία αποτελείται η Βίβλος/ Αγία Γραφή και στο ίδιο περίπου ποσοστό, 46,6%, γνώριζε πόσα είναι τα Ευαγγέλια και τους συγγραφείς τους. Ένα ποσοστό 15,1% γνώριζε τον αριθμό των Ευαγγελίων αλλά όχι και τις ονομασίες τους. Επίσης το 45,2% δεν γνώριζε ποιες είναι οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, ένα ποσοστό 38,4% απάντησε μερικώς στην ερώτηση, είτε δηλώνοντας τις δύο εξ αυτών είτε προσθέτοντας και τον βουδισμό, ενώ ένα ποσοστό 16,4%, δεν γνώριζε καμία. Μόνο το 17,8% αναγνώρισε τη διαφορά μεταξύ ιουδαϊκού και χριστιανικού Πάσχα. Οι μισοί/ές σχεδόν, το 42,5%, δεν γνώριζαν τη διαφορά, ενώ το 39,7% δεν γνώριζε ούτε τι γιορτάζεται στο χριστιανικό Πάσχα. Το 36,9% γνώριζε ότι ο Ιησούς είπε την φράση «Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι...», όμως όχι και πού (20,5%). Η πλειοψηφία, το 63,1%, δεν γνώριζε τίποτα από τα δύο. Ομοίως, σχεδόν το μισό δείγμα με ποσοστό 50,7%, γνώριζε ότι ο Μωσής παρέλαβε τις 10 εντολές, αλλά μόνο το 30,1% γνώριζε ότι αυτό συνέβη στο όρος Σινά. Όσο για την πληροφόρηση για άλλα θρησκευόμενα, ενώ το 37% αναγνώρισε τον Βούδα ως ιδρυτή του βουδισμού, μόνο 2,7% γνώριζε να κατονομάσει μία ιδιότητά του. Η μεγάλη πλειοψηφία, το 84,9%, δεν γνώριζε ποιας θρησκείας πνευματικός ηγέτης είναι ο Δαλάι Λάμα. Σχεδόν όλοι, σε ποσοστό 89%, γνώριζαν ότι το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων είναι το Κοράνι. Πιθανόν, λόγω του ζητήματος των προσφύγων και της συζήτησης που γίνεται στα τηλεοπτικά μέσα τα τελευταία χρόνια για τους μουσουλμάνους και το ιερό βιβλίο τους. Τα αποτελέσματα ήταν βελτιωμένα στις ερωτήσεις τύπου αντιστοίχισης, όπου δίνονταν οι απαντήσεις και απλώς έπρεπε να εντοπίσουν τη σωστή. Εν τούτοις και

σε αυτήν τα αποτελέσματα δεν ήταν αρκετά ικανοποιητικά. Ο Απόστολος Παύλος σχετίζεται με τον «φωτισμένο», ενώ ο Βούδας αντιστοιχίζεται με την «Έξοδο». Η πλειοψηφία γνώριζε για τον Νώε και την Κιβωτό (Διάγραμμα 8).

4.7. Βαθμολογία απαντήσεων στη διάσταση της διαθρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης

Ο μέσος όρος των απαντήσεων στη διάσταση της δια-θρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης βρέθηκε 1,87 στα 7 ερωτήματα. Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων φοιτητών (91,8%) απάντησε σωστά τα μισά (4) ή λιγότερα ερωτήματα ενώ 16 άτομα (21,9%) δεν απάντησαν σωστά κανένα ερώτημα της συγκεκριμένης διάστασης (Πίν. 6).

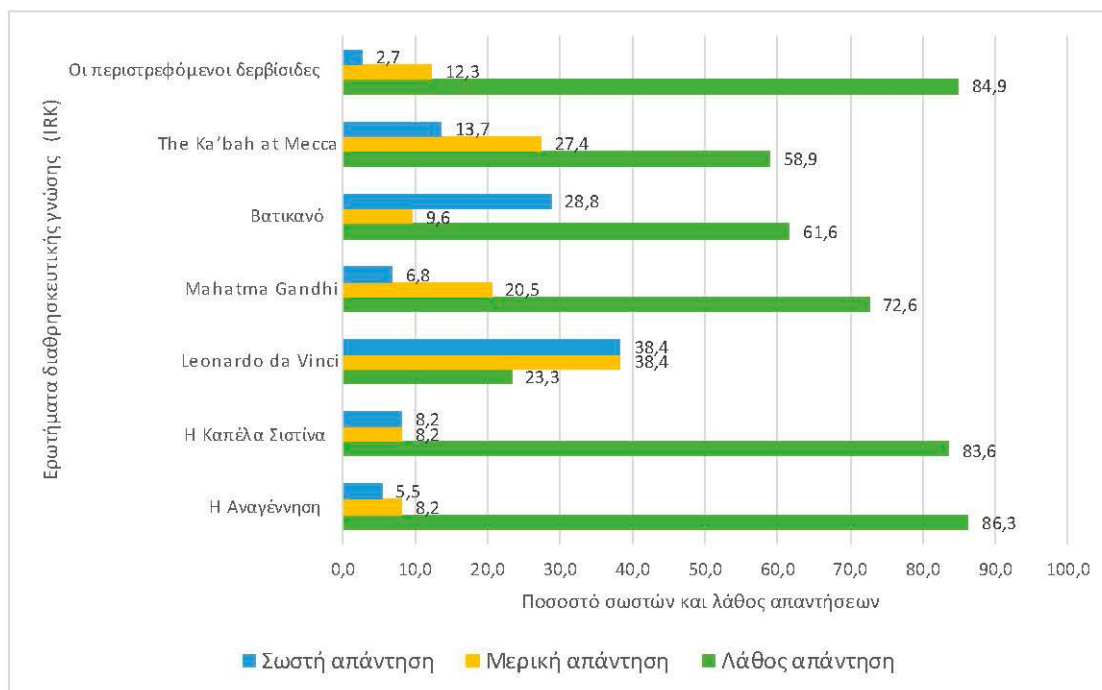
Πίνακας 6: Δείκτες κεντρικής τάσης και διακύμανσης της συνολικής βαθμολογίας των απαντήσεων στις ερωτήσεις θρησκευτικής γνώσης

	N	Ελάχιστη βαθμολογία	Μέγιστη βαθμολογία	M.O.	13,667
Διαθρησκευτική πολιτισμική γνώση / βαθμολογία (0-7)	73	.0	6,0	1,870	1,5812

Ποσοστό της τάξης του 10,95% (15 άτομα) δεν απάντησε σε καμία από τις ερωτήσεις της διάστασης αυτής. Ένα μικρό ποσοστό 5,5% γνώριζαν ιστορία της τέχνης, τότε ήταν η Αναγέννηση, τι αφορούσε, ποια η κατάσταση τότε στην Ελλάδα λόγω της οποίας δεν μπόρεσε να ακολουθήσει την αναγέννηση στις τέχνες (ζωγραφική, λογοτεχνία, ποίηση, γλυπτική κ.ά.). Η μεγάλη πλειοψηφία, 83,6% του δείγματος, δεν γνώριζε ποιος ζωγράφισε την Cappella Sistina, ούτε μπορούσε να κατονομάσει έστω και μία ζωγραφιά από αυτήν (την περίφημη απεικόνιση της δημιουργίας του ανθρώπου), 36 άτομα (ποσοστό 76,8%) αναγνώρισαν, ως τίτλο του έργου, τον Μυστικό Δείπνο του Leonardo da Vinci, αλλά τα 28 εξ αυτών (ποσοστό 38,4%) δεν αναγνώρισαν τι απεικόνιζε ακριβώς. Σε επίπεδο πολιτικών σημαντικών προσωπικοτήτων όπως ο Γκάντι, 72,6% δεν απάντησαν καθόλου, 27,3% αναγνώρισαν σε ποια θρησκεία ανήκει, αλλά μόνο το 6,8% εξ αυτών και τι του συνέβη. Λιγότερα από τα μισά άτομα 28,8% γνώριζαν για το Βατικανό, τη θρησκεία που ανήκει αλλά όχι και το πού βρίσκεται (Κωνσταντινούπολη, κάπου στην Ανατολή). Σχεδόν τα μισά υποκείμενα του δείγματος, 61,6% (45 άτομα), δεν γνώριζαν τίποτα για αυτό. Ποσοστό 58,9% δεν γνώριζε πού βρίσκεται η Μέκκα και η Κάαμπα (ούτε σε ποια θρησκεία ανήκει). Ένας μικρός αριθμός ατόμων (10), ποσοστό 13,7%, απάντησε σωστά. Μόνο 2 άτομα (2,7%) γνώριζαν σε ποια θρησκεία ανήκουν οι περιστρεφόμενοι δερβίσηδες και γιατί περιστρέφονται. Η πλειοψηφία, 84,2%, δεν έδωσε καμία απάντηση, ενώ 9 άτομα (ποσοστό 12,3%) γνώριζαν ότι είναι μουσουλμάνοι (Διάγραμμα 9).

Σύμφωνα με τα περιγραφικά ευρήματα της συγκεκριμένης διάστασης παρατηρήθηκε έλλειμμα διαθρησκευτικών γνώσεων, όσον αφορά στις γνώσεις που αφορούν στον πολιτισμό και τους εκπροσώπους του π.χ. έργα τέχνης, Μυστικός Δείπνος του Λεονάρντο ντα Βίντσι, κτίρια, Βατικανό. Φαίνεται ότι το επίπεδο των πολιτισμικών γνώσεων που καλλιεργούνται/διδάσκονται στα σχολεία είναι αρκετά χαμηλό.

Διάγραμμα 9: Ποσοστιαία κατανομή σωστών και λάθος απαντήσεων στη διάσταση της διαθρησκευτικής γνώσης (IRK)

4.8. Εκτίμηση εγκυρότητας όψης και περιεχομένου του ερωτηματολογίου

Στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικότητας των στοιχείων του ερωτηματολογίου ως προς την έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού πραγματοποιήθηκε συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση της έννοιας του γραμματισμού αλλά και της εκτίμησης του επιπέδου των θρησκευτικών και διαθρησκευτικών πολιτισμικών γνώσεων. Επιπλέον, για κάθε στοιχείο του ερωτηματολογίου υπολογίστηκε ο λόγος εγκυρότητας περιεχομένου βάση αξιολόγησης από 10 ειδικούς ερευνητές βάσει της εξής σχέσης: λόγος εγκυρότητας στοιχείου = $(n^e - N/2) / (n/2)$, όπου n^e το πλήθος των ειδικών που έκριναν «απαραίτητο» το στοιχείο και N το σύνολο των ειδικών. Προκειμένου ένα στοιχείο να συμπεριληφθεί στο ερωτηματολόγιο τέθηκε ελάχιστος λόγος εγκυρότητας το 0,79 (Lawshe, 2006; Polit et al., 2007; Taherdoost, 2016; Vakili & Jahangiri, 2018).

4.8.1. Έλεγχος εγκυρότητας και αξιοπιστίας εννοιολογικής κατασκευής κλιμάκων

Η μέθοδος της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες επιλέχθηκε καθώς δεν εντοπίζεται στη βιβλιογραφία ερευνητικό εργαλείο για την εκτίμηση του θρησκευτικού, διαθρησκευτικού και πολιτισμικού γραμματισμού (Bryant & Yarnold, 1995). Ο έλεγχος της εγκυρότητας πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες (Principal Components Analysis – PCA) και με VARIMAX περιστροφή των αξόνων. Σημαντικό

Πίνακας 7: Ανάλυση σε κύριες συνιστώσες (PCA) και ανάλυση αξιοπιστίας κλιμάκων

Ερωτήσεις/μεταβλητές	F1	F2	Communality
Η πίστη μου είναι ένα σημαντικό κομμάτι της ατομικής μου ταυτότητας	0,925		0,862
Η πίστη μου είναι ένας τρόπος ζωής	0,904		0,819
Αισθάνομαι θαυμασμό για το μεγαλείο της δημιουργίας	0,794		0,701
Καταβάλλω μια συνειδητή προσπάθεια να ζήσω σύμφωνα με τις πνευματικές μου αξίες	0,806		0,655
Συχνά σκέφτομαι θέματα που αφορούν τα πιστεύω μου	0,573		0,389
Νοιάζομαι για τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων		0,900	0,810
Βοηθώ τους άλλους συνήθως και ανεξαρτήτως		0,870	0,757
Συνηθίζω να κάνω φιλανθρωπίες		0,696	0,539
Δέχομαι τους άλλους ακόμα κι όταν θεωρώ ότι πράττουν λάθος		0,559	0,486
(%) Ερμηνεία διασποράς μετά από περιστροφή	39,002	27,851	
(%) Συνολική ερμηνεία διασποράς	66,853		
Cronbach's alpha Παραγόντων	0,876	0,777	
Cronbach's alpha του συνόλου των ερωτήσεων	0,837		
M.O. Παραγοντικών βαθμών	4,436	4,312	
Διακύμανση Παραγοντικών βαθμών	1,333	1,066	

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Δείκτης ΚΜΟ: 0,805

Έλεγχος σφαιρικότητας Bartlett: $\chi^2=334,437$, $df=36$, $p=0,000$

*ΚΠΔ: Κοινή Παραγοντική διακύμανση (communality), Μ.Ο.: Μέσος Όρος, Τ.Α.: Τυπική Απόκλιση

καθορίστηκε το Eigen value ≥ 1 , προκειμένου να οριστεί ο αριθμός των παραγόντων καθώς επίσης και η τιμή του 1ου παράγοντα να είναι >4 . Η αξιοπιστία στο πλαίσιο της εσωτερικής συνέπειας ελέγχθηκε με τον δείκτη Cronbach alpha (α). Ο δείκτης αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας Cronbach's alpha- α για το σύνολο των 9 ερωτήσεων της κλίμακας βρέθηκε 0,837 και έγινε αποδεκτός. Σύμφωνα με ανάλογη βιβλιογραφία, οι δείκτες θεωρούνται ικανοποιητικοί επιβεβαιώνοντας την αξιοπιστία και των δύο κλιμάκων (Cohen et al., 2008; Kalof et al., 2008; Vakili & Jahangiri, 2018; Yurdugül, 2008). Η ανάλυση υπέδειξε δύο παράγοντες που εξηγούν το 66,853% της συνολικής διακύμανσης. Ακολούθως παρουσιάζονται τα φορτία (loadings) των μεταβλητών που βρέθηκαν τουλάχιστον $\geq 0,559$ ανά παράγοντα. Ο έλεγχος Barlett (Bartlett's test of sphericity) για την καταλληλότητα των προς ανάλυση δεδομένων έδειξε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα με $\chi^2=334,437$, $df=36$, $p=0,000$. Ο δείκτης καταλληλότητας του μεγέθους του προς ανάλυση δείγματος Kaiser-Meyer-Olkin (Measure of Sampling Adequacy) βρέθηκε αρκετά υψηλός και ίσος με 0,805. Παράλληλα παρατηρήθηκαν αρκετά υψηλές τιμές στις κοινές παραγοντικές διακυμάνσεις (communalities) των μεταβλητών, οι περισσότερες των οποίων κυμάνθηκαν πάνω από 0,50 με μέσο όρο 0,7 (Πίν. 7).

4.9. Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων

Στον Πίνακα 8 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ενδοσυσχετίσεων μεταξύ του παράγοντα της πνευματικής εμπειρίας (F1) και του παράγοντα των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2). Παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική, ασθενής και θετική συσχέτιση μεταξύ των παραγόντων F1 και F2 ($\rho=0,233$, $p=0,047$) (Πίν. 8).

Πίνακας 8: Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων

		F1	F2
Παραγοντικός βαθμός πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης (F1)	Spearman's rho	1,000	,233*
	Sig. (2-tailed)	.	,047
Παραγοντικός βαθμός κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2)	Spearman's rho		1,000
	Sig. (2-tailed)		.

Από τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης συσχέτισης των δυο παραγόντων αναδεικνύεται η ύπαρξη θετικής σχέσης των πνευματικών/θρησκευτικών πεποιθήσεων των αντικειμένων με τη θετική στάση και συμπεριφορά τους προς τις κοινωνικές συνέπειες της φιλανθρωπίας, της αλληλεγγύης, της αποδοχής της διαφορετικότητας, της παροχής ανιδιοτελούς βοήθειας προς τον συνάνθρωπο. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνει εμμέσως την άποψη της Moore, η οποία θεώρησε εξαιρετικά σημαντικό για τον θρησκευτικό γραμματισμό των μαθητών και μαθητριών να συνειδητοποιήσουν την επίδραση που ασκούν οι θρησκευτικές και πνευματικές πεποιθήσεις στη συνολική τους προσέγγιση για τη ζωή και τις εμπειρίες τους, αλλά και γενικότερα την επιρροή που ασκούν οι θρησκείες και οι εκφάνσεις τους στις ανθρώπινες κοινωνίες, πώς σχετίζονται στενά με όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας (Moore, 2015, σ. 30). Κατά συνέπεια, τα θρησκευτικά εγγράμματα άτομα είναι ίσως ικανά να κατανοούν επαρκέστερα τις εκδηλώσεις των θρησκευτικών όρων και των συμβολισμών σε έθιμα και τελετουργικά τυπικά, να έχουν συνείδηση του τρόπου που επιδρούν σε επίπεδο προσωπικής πνευματικής εμπειρίας, τρόπου ζωής και συμπεριφοράς. Επιπλέον, η έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού περιλαμβάνει και τον σεβασμό στη θρησκεία του άλλου και την κατανόηση της συνεισφοράς της θρησκείας αυτής στην κοινωνική ζωή (Rosenblith & Bailey, 2008, σ. 160). Όσο πιο ενισχυμένο είναι ή αισθάνεται το άτομο, λόγω των γνώσεων που έχει αποκτήσει πάνω στην πίστη του, ότι «στέκεται» στερεά πάνω σε αυτήν πνευματικά (θετικές απαντήσεις), τόσο πιο θετικά ανταποκρίνεται και στις κοινωνικές συνέπειες (κάνει φιλανθρωπίες, ενδιαφέρεται για τον συνάνθρωπο, τον 'πλησίον' του).

4.10. Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και μεταβλητής πνευματικής ανοιχτότητας και ανάπτυξης

Τίθενται οι ίδιες μεταβλητές/παραγοντικοί βαθμοί (F1 και F2) και εξάγεται η μεταξύ τους συσχέτιση. Ταυτόχρονα εισάγεται και η μεταβλητή, SOD (Social Openness Development) της πνευματικής ανοιχτότητας και ανάπτυξης, με την ερώτηση: «*Η πληροφόρηση για διαφορετικές θρησκείες/πνευματικές προσεγγίσεις είναι ένα σημαντικό κομμάτι της πνευματικής μου ανάπτυξης*», ώστε να συσχετιστεί με

τους άνω δύο παράγοντες. Η μεταβλητή της πνευματικής ανάπτυξης ως μέρος της πνευματικής ανοιχτότητας (SOD) βρέθηκε να έχει μη στατιστικώς σημαντική, θετική και ασθενή σχέση με τους παράγοντες F1, της πνευματικής εμπειρίας ($p=0,101$) και F2, των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας ($p=0,077$) αντιστοίχως (Πίν. 9). Η θετική σχέση που αναδεικνύεται, αν και μη στατιστικώς σημαντική ($\alpha=0,05$), υποδεικνύει μια μικρή τάση πως η πληροφόρηση για άλλες θρησκείες δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι που απομακρύνει από την πίστη στη δική τους θρησκεία, ειδικά όταν αισθάνονται περισσότερο ενισχυμένοι/ες μέσω αυτής. Οι πληροφορίες και η διδασκαλία εξάλλου, μέσω των οποίων μπορεί το άτομο να προσεγγίσει ως ερευνητής/τρια με κριτική σκέψη, συγκριτικά και εποικοδομητικά, άλλες θρησκείες, είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε απόκτηση ουσιαστικής, νέας βαθύτερης γνώσης και πνευματικής ανάπτυξης.

Πίνακας 9: Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και ερωτήματος πνευματικής ανοιχτότητας και ανάπτυξης

		F1	F2	SOD
Παραγοντικός βαθμός πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης (F1)	Spearman's rho	1,000	,233*	,193
	Sig. (2-tailed)	.	,047	,101
Παραγοντικός βαθμός κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2)	Spearman's rho		1,000	,208
	Sig. (2-tailed)		.	,077
Ερώτημα πνευματικής ανοιχτότητας και ανάπτυξης (SOD)	Spearman's rho			1,000
	Sig. (2-tailed)			.

4.11. Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και μεταβλητής πνευματικής ανοιχτότητας και αλλαγής

Η μεταβλητή της πνευματικής ανοιχτότητας που αφορά στην ερώτηση της αλλαγής: «Οι πνευματικές μου πεποιθήσεις αλλάζουν καθώς συναντώ νέες ιδέες και εμπειρίες», δεν σχετίζεται θετικά με τους άλλους δύο παράγοντες της πνευματικής εμπειρίας και κοινωνικών συνεπειών αυτής. Η μεταβλητή της διάθεσης για πνευματική αλλαγή ή μετασχηματισμό ως μέρος της πνευματικής ανοιχτότητας (SOC) (Spiritual Openness & Change) βρέθηκε να έχει μη στατιστικώς σημαντική, αρνητική και ασθενή σχέση με τους παράγοντες F1, της πνευματικής εμπειρίας ($p=0,113$) και F2, των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας ($p=0,919$) αντιστοίχως (Πίν. 10). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου ευρήματος, καθώς οι συμμετέχοντες/ουσες αν και δήλωσαν ότι τους ενδιαφέρει να πληροφορηθούν για άλλες θρησκείες, πέραν της δικής τους, του χριστιανισμού, εν τούτοις κατά το πλείστον απάντησαν ότι κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να επηρεάσει τις ήδη εδραιωμένες πεποιθήσεις στην πίστη τους. Φαίνεται ότι όσο περισσότερο ενισχύεται ένα άτομο μέσω των πνευματικών/θρησκευτικών του εμπειριών και της στάσης του για τη ζωή, τόσο λιγότερο δεκτικό είναι σε οποιαδήποτε αλλαγή που αφορά τα πιστεύω του. Οι νέες γνώσεις και εμπειρίες είναι επιθυμητές γιατί εμπλουτίζουν μεν την πνευματική του υπόσταση, αλλά δεν φάνηκε να είναι σε θέση να επηρεάσουν, να μετασχηματίσουν ή να αλλάξουν σε σημαντικό βαθμό τις πεποιθήσεις του.

Πίνακας 10: Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και ερωτήματος πνευματικής ανοιχτότητας και αλλαγής

		F1	F2	SOC
Παραγοντικός βαθμός πνευματικής εμπειρίας/ ενίσχυσης (F1)	Spearman's rho	1,000	,233*	-,187
	Sig. (2-tailed)	.	,047	,113
Παραγοντικός βαθμός κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2)	Spearman's rho		1,000	-,012
	Sig. (2-tailed)		.	,919
Ερώτημα πνευματικής ανοιχτότητας και αλλαγής (SOC)	Spearman's rho			1,000
	Sig. (2-tailed)			.

4.12. Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και θρησκευτικής γνώσης

Η βαθμολόγηση της διάστασης των βασικών θρησκευτικών γνώσεων αφορούσε κυρίως στον χριστιανισμό αλλά και άλλες μεγάλες θρησκείες. Η συνολική βαθμολογία των σωστών απαντήσεων στον έλεγχο της διάστασης της θρησκευτικής γνώσης (RK) βρέθηκε να διατηρεί στατιστικώς σημαντική θετική σχέση, μέτριου βαθμού με τον παράγοντα F1, της πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης ($\rho=0,344$, $p=0,003$) αλληλοεπιδρώντας δηλαδή θετικά με τις στάσεις ζωής, καθώς, όπως δήλωσαν «καταβάλλουν συνειδητή προσπάθεια να ζήσουν σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους». Επίσης θετική, ασθενής, αλλά μη στατιστικώς σημαντική βρέθηκε η σχέση μεταξύ της βαθμολογίας θρησκευτικής γνώσης (RK) και του F2, παράγοντα των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας ($p=0,099$) (Πίν. 11).

Πίνακας 11: Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και βαθμολογίας θρησκευτικής γνώσης

		F1	F2	RK
Παραγοντικός βαθμός πνευματικής εμπειρίας/ ενίσχυσης (F1)	Spearman's rho	1,000	,233*	,344**
	Sig. (2-tailed)	.	,047	,003
Παραγοντικός βαθμός κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2)	Spearman's rho		1,000	,194
	Sig. (2-tailed)		.	,099
Θρησκευτική γνώση (RK)	Spearman's rho			1,000
	Sig. (2-tailed)			.

Εκλαμβάνοντας τις απαντήσεις οι οποίες δόθηκαν στις ερωτήσεις που αφορούσαν καθαρά στις θρησκευτικές γνώσεις, σχετικά με τη δική τους πίστη και τις άλλες θρησκείες, τα αποτελέσματα δεν ήταν ικανοποιητικά ως προς το πλήθος των βασικών γνώσεων που κατείχαν τα υποκείμενα του δείγματος. Η θρησκευτική γνώση, ωστόσο, δεν περιλαμβάνει τη βαθύτερη έννοια της χριστιανικής αγάπης και αλληλεγγύης, την οποία για να εφαρμόσει κάποιος στη ζωή του χρειάζεται να την κατανοήσει με την καρδιά του και όχι μόνο με τον νου του.

4.13. Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και δια-θρησκευτικής γνώσης

Η συνολική βαθμολογία των σωστών απαντήσεων στον έλεγχο της διάστασης της διαθρησκευτικής γνώσης βρέθηκε να διατηρεί στατιστικώς σημαντική και θετική σχέση, μέτριου βαθμού με τον παράγοντα F2, των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας ($\rho=0,281$, $p=0,016$). Θετική, ασθενής αλλά μη στατιστικώς σημαντική βρέθηκε η σχέση μεταξύ της συνολικής βαθμολογίας της διαθρησκευτικής γνώσης (IRK) και του F1 παράγοντα της πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης ($p=0,286$) (Πίν. 12).

Η συσχέτιση μεταξύ της διαθρησκευτικής γνώσης (IRK) και των ερωτημάτων που αφορούν στον παράγοντα F2 των κοινωνικών συνεπειών, οι οποίες επισύρουν και αφορούν στην αποδοχή του οποιοδήποτε συνάνθρωπου, του άλλου, του διαφορετικού, την παροχή βοήθειας προς αυτούς και την έννοια για τις ανάγκες του, φαίνεται να είναι θετική, δηλαδή όσο περισσότερο γνωρίζει για τις πολιτισμικές εκδηλώσεις της θρησκείας του άλλου, τόσο περισσότερο αυξάνει και η ευαισθητοποίηση προς τον 'άλλο', τον πολιτισμό του και τα έργα του πολιτισμού που είναι εμπνευσμένα από τη θρησκεία του, οποιαδήποτε και αν είναι αυτή, όπως, η Κάαμπα στη Μέκκα, ο Μυστικός Δείπνος, κ.ά.

Η συνάφεια μεταξύ της διαθρησκευτικής γνώσης (IRK) και του βαθμού πνευματικής εμπειρίας (F2) με τα ερωτήματα που αφορούν στη πίστη ως τρόπο ζωής, ως τμήμα της ατομικής ταυτότητας, και τα ζητήματα που αφορούν στα πιστεύω, βρέθηκε μεν θετική, αλλά όχι σε στατιστικώς σημαντικό επίπεδο ($\alpha=0,05$). Είναι δύσκολο, βέβαια, να διαφευσθεί η άποψη ότι οι γνώσεις για τα θρησκευτικά έργα τέχνης άλλων θρησκειών ή ομολογιών (και τους θρησκευτικούς συμβολισμούς που φέρουν) δημιουργούν εκτός από τον θαυμασμό και τον σεβασμό προς αυτά. Ταυτόχρονα, ενισχύουν την προσωπική πνευματική εμπειρία καθενός στη δική του θρησκεία, καθώς διαπιστώνει ότι και άλλες θρησκείες ή ομολογίες εμπνέουν στη δημιουργία έργων πολιτισμού. Η θρησκεία εμπνέει και εκφράζεται μέσω της τέχνης σε ύμνους, πίνακες ζωγραφικής, κτίρια, κείμενα κ.ά.

Πίνακας 12: Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και βαθμολογίας διαθρησκευτικής γνώσης

		F1	F2	IRK
Παραγοντικός βαθμός πνευματικής εμπειρίας/ ενίσχυσης (F1)	Spearman's rho	1,000	,233*	,127
	Sig. (2-tailed)	.	,047	,286
Παραγοντικός βαθμός κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας (F2)	Spearman's rho		1,000	,281*
	Sig. (2-tailed)		.	,016
Διαθρησκευτική πολιτισμική γνώση (IRK)	Spearman's rho			1,000
	Sig. (2-tailed)			.

4.14. Συσχετίσεις μεταξύ θρησκευτικής/διαθρησκευτικής γνώσης και ερωτημάτων πνευματικής ανοιχτότητας

Οι απαντήσεις που δόθηκαν στις ερωτήσεις της πνευματικής ανάπτυξης και αλλαγής στα πλαίσια της πνευματικής ανοιχτότητας δε βρέθηκε να συσχετίζονται στατιστικώς σημαντικά ($\alpha=0,05$) με το επίπεδο θρησκευτικών και διαθρησκευτικών γνώσεων.

Ειδικότερα, αρνητική και ασθενής, μη στατιστικώς σημαντική βρέθηκε η σχέση της βαθμολογίας στη θρησκευτική γνώση και τη μεταβλητή της διάθεσης για πνευματική αλλαγή ($p=0,228$), ενώ οι λοιπές επί του παρόντος συσχετίσεις βρέθηκαν θετικά ασθενείς και μη στατιστικώς σημαντικές ($\alpha=0,05$) (Πίν. 13). Οι θρησκευτικές και διαπολιτισμικές γνώσεις, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα της συσχέτισης με τη διάθεση για ανοιχτότητα, πνευματική ανάπτυξη και αλλαγή, δε βρέθηκαν σημαντικά ούτε ισχυρά. Η διάθεση για ανοιχτότητα που έχουν διαμορφώσει τα υποκείμενα δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τις γνώσεις τους πάνω στη δική τους ή σε άλλες θρησκείες, αλλά τείνει να παραμένει ανεξάρτητη. Φαίνεται ότι ακόμη και όταν υπάρχει πληροφόρηση και για άλλες πολιτισμικές παραδόσεις ή θρησκευτικές γνώσεις, οι εδραιωμένες πνευματικές/θρησκευτικές πεποιθήσεις (της αποδοχής, της πνευματικής ανάπτυξης και αλλαγής) δεν αλλάζουν εύκολα.

Πίνακας 13: Συσχετίσεις μεταξύ θρησκευτικής/διαθρησκευτικής γνώσης και ερωτημάτων πνευματικής ανοιχτότητας

		SOD	SOC	RK	IRK
Ερώτημα πνευματικής ανοιχτότητας & ανάπτυξης (SOD)	Spearman's rho	1,000	-,077	,184	,177
	Sig. (2-tailed)	.	,517	,119	,133
Ερώτημα πνευματικής ανοιχτότητας & αλλαγής (SOC)	Spearman's rho		1,000	-,143	,167
	Sig. (2-tailed)		.	,228	,158
Θρησκευτική γνώση (IR)	Spearman's rho			1,000	,571**
	Sig. (2-tailed)			.	,000
Διαθρησκευτική πολιτισμική γνώση (IRK)	Spearman's rho				1,000
	Sig. (2-tailed)				.

4.15. Σχέση μεταξύ παραγόντων και του ερωτήματος νοηματοδότησης της ζωής

Ο στατιστικός έλεγχος Kruskal Wallis έδειξε στατιστικώς σημαντική διαφορά του παραγοντικού βαθμού F1 μεταξύ τουλάχιστον δύο κατηγοριών του τρόπου νοηματοδότησης της ζωής ($\chi^2(4)=30,400$, $p=0,000$). Η μέση τιμή της κατάταξης βρέθηκε 8,50 στην 1^η κατηγορία, 25,67 στην 2^η κατηγορία, 16,92 στην 3^η κατηγορία, 38 στην 4^η κατηγορία και 49,66 στην 5^η κατηγορία απαντήσεων.

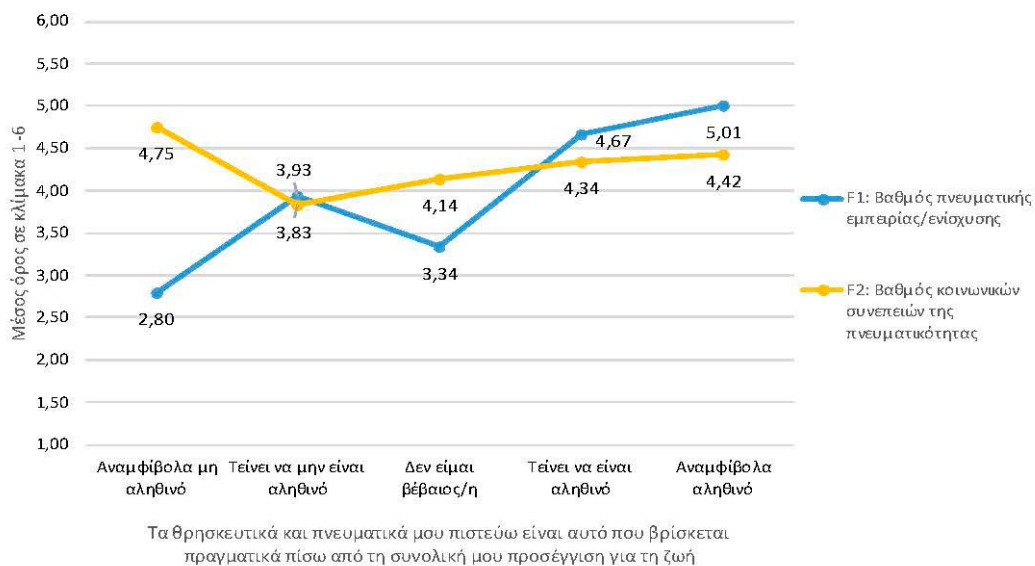
Αντίστοιχα, ο στατιστικός έλεγχος Kruskal Wallis δεν έδειξε στατιστικώς σημαντικές διαφορές του παραγοντικού βαθμού F2 μεταξύ των κατηγοριών/απαντήσεων του τρόπου νοηματοδότησης της ζωής ($\alpha=0,05$) (Πίν. 14).

Συγκεκριμένα, σε σχέση με τον παραγοντικό βαθμό της πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης (F1), όπου πιο πάνω παρατηρήθηκε στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των απαντήσεων νοηματοδότησης της ζωής, πραγματοποιήθηκε μια σειρά post-hoc στατιστικών ελέγχων Mann Whitney προκειμένου να καθοριστεί μεταξύ ποιων ομάδων απαντήσεων εντοπίζεται στατιστικώς σημαντική διαφορά ($\alpha=0,05$). Ακολούθως, βρέθηκε ότι διαφέρουν οι ακόλουθες κατηγορίες απαντήσεων ως προς τον παραγοντικό βαθμό της πνευματικής εμπειρίας/ενίσχυσης: (Διάγραμμα 10).

Πίνακας 14: Σύγκριση των κατηγοριών της νοηματοδότησης της ζωής ως προς τους παράγοντες

Τα θρησκευτικά/πνευματικά πιστεύω πίσω από τη συνολική προσέγγιση για τη ζωή	F1			F2		
	M.O.	T.A.	M.T.K.	M.O.	T.A.	M.T.K.
Αναμφίβολα μη αληθινό (1 ^η κατηγορία)	2,80	-	8,50	4,75	-	45,00
Τείνει να μην είναι αληθινό (2 ^η κατηγορία)	3,93	1,42	25,67	3,83	1,88	29,00
Δεν είμαι βέβαιος/η (3 ^η κατηγορία)	3,34	0,85	16,92	4,14	0,98	33,08
Τείνει να είναι αληθινό (4 ^η κατηγορία)	4,67	0,59	38,00	4,34	0,93	36,92
Αναμφίβολα αληθινό (5 ^η κατηγορία)	5,01	1,09	49,66	4,42	1,08	39,75

Διάγραμμα 10: Μέσος όρος παραγοντικών βαθμών F1 & F2 ανά κατηγορία απαντήσεων τουερωτήματος νοηματοδότησης της ζωής

Στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερο παραγοντικό βαθμό πνευματικής εμπειρίας στην 2^η κατηγορία απαντήσεων (τείνει να μην είναι αληθινό) σε σχέση με την 5^η κατηγορία (αναμφίβολα αληθινό).

Στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερο παραγοντικό βαθμό πνευματικής εμπειρίας στην 3^η κατηγορία απαντήσεων (δεν είμαι βέβαιος/η) σε σχέση με την 4^η κατηγορία (τείνει να είναι αληθινό).

Στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερο παραγοντικό βαθμό πνευματικής εμπειρίας στην 3^η κατηγορία απαντήσεων (δεν είμαι βέβαιος/η) σε σχέση με την 5^η κατηγορία (αναμφίβολα αληθινό).

Στατιστικώς σημαντικά χαμηλότερο παραγοντικό βαθμό πνευματικής εμπειρίας στην 4^η κατηγορία απαντήσεων (τείνει να είναι αληθινό) σε σχέση με την 5^η κατηγορία (αναμφίβολα αληθινό).

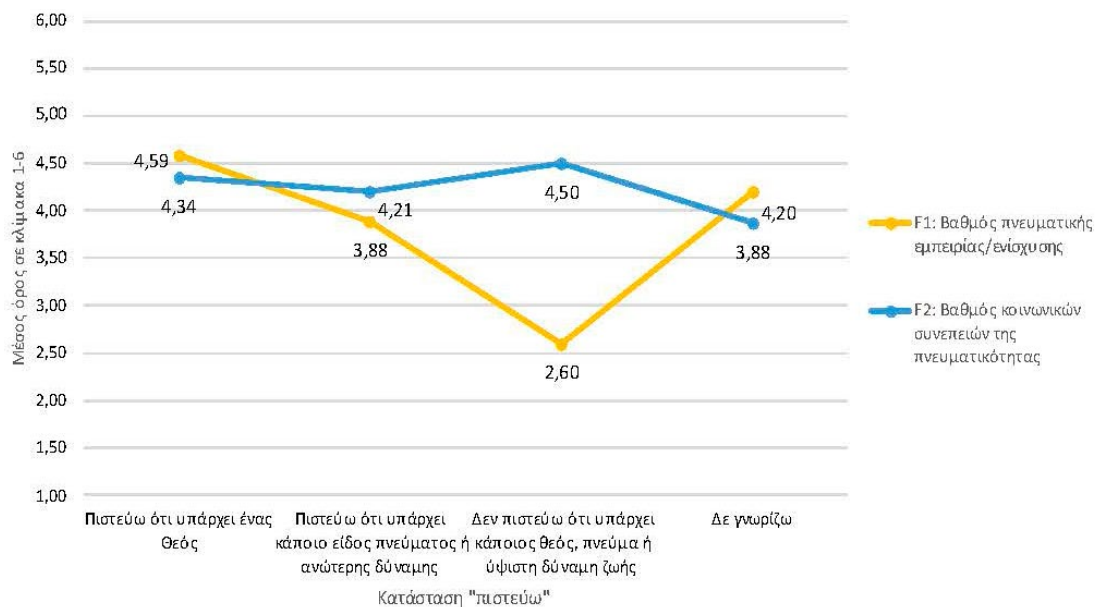
4.16. Συσχετίσεις μεταξύ κατάστασης πιστεύω και άλλων διαστάσεων

Ο στατιστικός έλεγχος Kruskal Wallis δεν έδειξε στατιστικώς σημαντικές διαφορές του παραγοντικού βαθμού F1 και F2 μεταξύ των κατηγοριών της κατάστασης πιστεύω με $\chi^2(4)= 5,861, p=0,091$) και $\chi^2(4)= 0,994, p=0,856$). Η κατάσταση πιστεύω δεν φαίνεται να επηρεάζει τον F1 παράγοντα εμπειρίας και F2 των κοινωνικών συνεπειών. Δεν βρέθηκαν σημαντικά στατιστικά αποτελέσματα άρα δεν επηρεάζει (Πίν. 15 & Διάγραμμα 11).

Πίνακας 15: Σύγκριση των κατηγοριών απαντήσεων του ερωτήματος κατάστασης πιστεύω ως προς τους παράγοντες

Κατάσταση πιστεύω	F1			F2		
	M.O.	T.A.	M.T.K.	M.O.	T.A.	M.T.K.
Πιστεύω ότι υπάρχει ένας Θεός	4,59	1,07	39,65	4,34	1,04	37,84
Πιστεύω ότι υπάρχει κάποιο είδος πνεύματος ή ανώτερης δύναμης	3,88	1,27	27,04	4,21	1,11	35,25
Δεν πιστεύω ότι υπάρχει κάποιος θεός, πνεύμα ή ύψιστη δύναμη ζωής	2,60	-	5,00	4,50	-	36,00
Δεν γνωρίζω	4,20	1,98	36,00	3,88	0,88	23,50

Διάγραμμα 11: Μέσος όρος παραγοντικών βαθμών F1 & F2 ανά κατηγορία απαντήσεων της κατάστασης πιστεύω

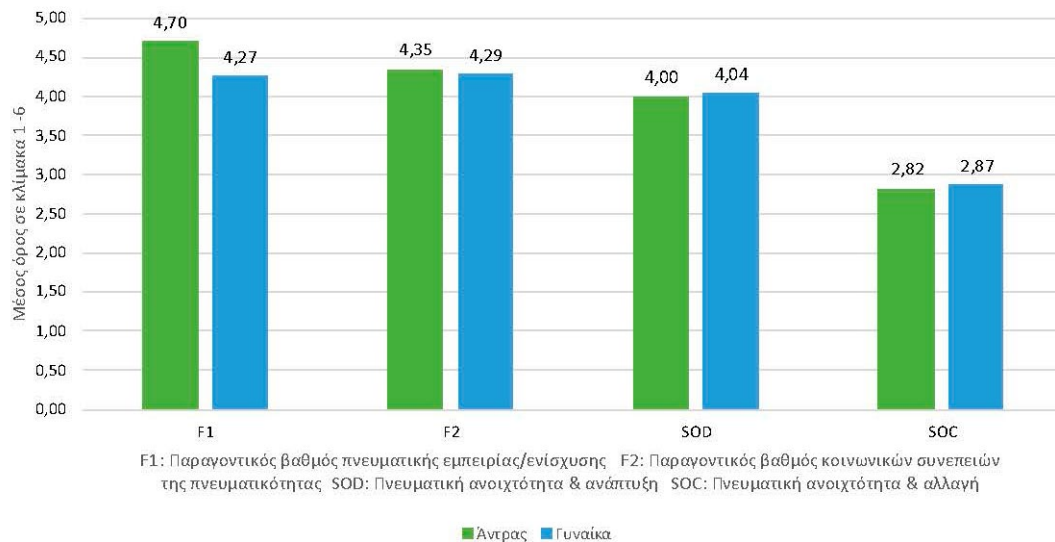
4.17. Η επίδραση του φύλου

Η εκτέλεση των στατιστικών ελέγχων Mann Whitney, προκειμένου να εντοπιστούν πιθανές επιδράσεις του φύλου στους παραγοντικούς βαθμούς και τις λοιπές διαστάσεις του θρησκευτικού γραμματισμού που πραγματεύτηκε το ερωτηματολόγιο, δεν ανέδειξε στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα ($\alpha=0,05$). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι απαντήσεις στις ερωτήσεις δεν παρουσιάζουν διαφορετικά αποτελέσματα μεταξύ των δύο φύλων, δηλαδή τα πιστεύω τους και οι κοινωνικές συνέπειες δε διαφέρουν σημαντικά (Πίν. 16 & Διάγραμμα 12, 13).

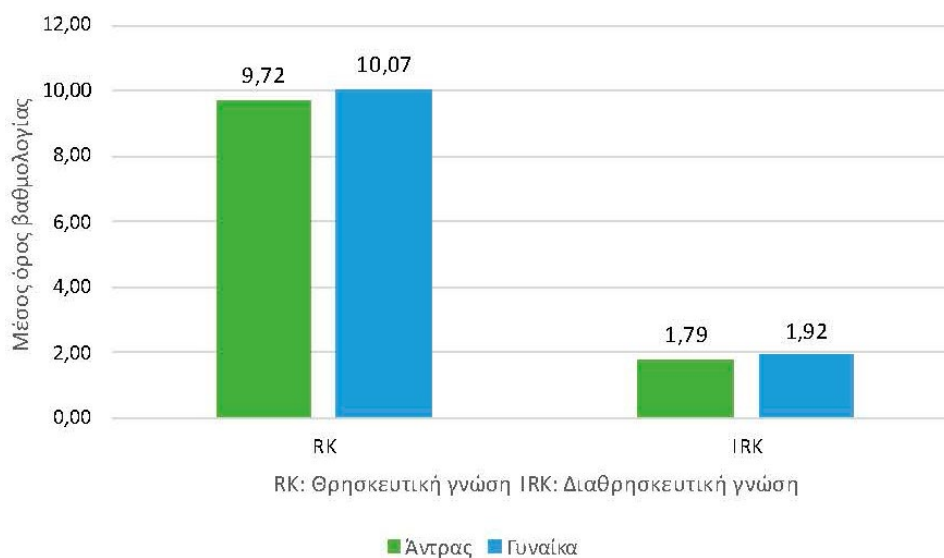
Πίνακας 16: Σύγκριση των φύλων ως προς τις διαστάσεις θρησκευτικού γραμματισμού

Διαστάσεις θρησκευτικού γραμματισμού	Άντρας			Γυναίκα		
	Μ.Ο.	Τ.Α.	Κατάταξη	Μ.Ο.	Τ.Α.	Κατάταξη
F1	4,70	1,15	42,16	4,27	1,14	33,79
F2	4,35	1,03	37,73	4,29	1,04	36,54
RK	9,72	4,50	35,29	10,07	3,80	38,07
IRK	1,79	1,69	35,32	1,92	1,53	38,04
SOD	4,00	1,28	36,36	4,04	1,64	37,40
SOC	2,82	1,59	36,46	2,87	1,50	37,33

Διάγραμμα 12: Μέσος όρος διαστάσεων θρησκευτικού γραμματισμού ανά φύλο

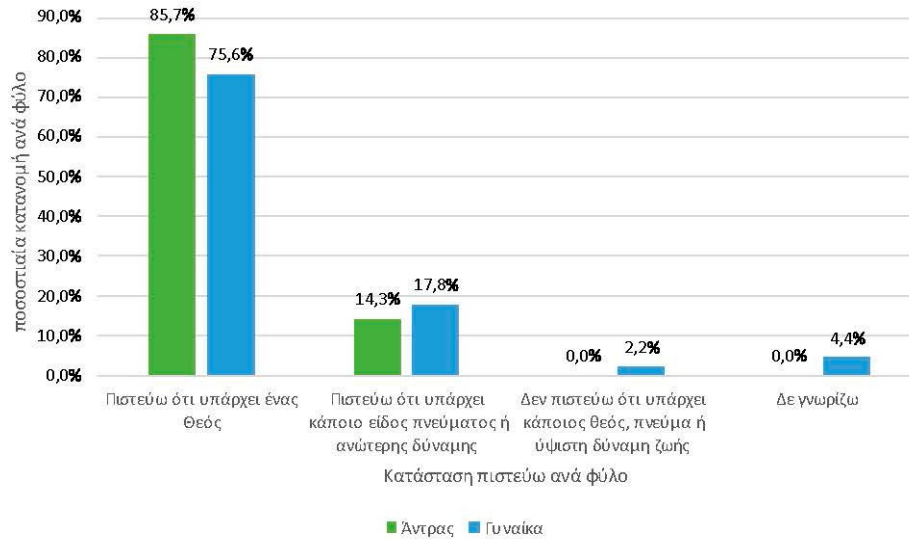
Διάγραμμα 13: Μέσος όρος διαστάσεων θρησκευτικής γνώσης ανά φύλο

4.18. Φύλο και κατάσταση πιστεύω

Γενικά, δεν παρατηρήθηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων ως προς την κατάσταση πιστεύω, σύμφωνα με τα αποτελέσματα του στατιστικού ελέγχου chi-square ($\chi^2=2,219$, $df=3$, $p=0,621$). Ειδικότερα, σύμφωνα με τα περιγραφικά αποτελέσματα, μεγαλύτερο ποσοστό των αντρών (85,7%) (έναντι 75,6% γυναικών) δήλωσε ότι πιστεύει στην ύπαρξη ενός Θεού, ενώ μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών, (17,8%) (έναντι 14,3% των ανδρών), δήλωσε ότι πιστεύει στην ύπαρξη ενός πνεύματος ή ανώτερης δύναμης αλλά και ότι δεν πιστεύει γενικά (2,7%) ή δε γνωρίζει (4,4%) (Διάγραμμα 14 και Πίν. 17).

Διάγραμμα 14: Μέσος όρος διαστάσεων της πίστης στον Θεό ανά φύλο

Πίνακας 17: Cross tab μεταξύ φύλου και κατάστασης πιστεύω

		Φύλο		Total	
		Άντρας	Γυναίκα		
Κατάσταση πιστεύω	Πιστεύω ότι υπάρχει ένας Θεός	Count	24 _a	34 _a	58
		% within Φύλο	85,7%	75,6%	79,5%
		% of Total	32,9%	46,6%	79,5%
	Πιστεύω ότι υπάρχει κάποιο είδος πνεύματος ή ανώτερης δύναμης	Count	4 _a	8 _a	12
		% within Φύλο	14,3%	17,8%	16,4%
		% of Total	5,5%	11,0%	16,4%
	Δεν πιστεύω ότι υπάρχει κάποιος θεός, πνεύμα ή ύψιστη δύναμη ζωής	Count	0 _a	1 _a	1
		% within Φύλο	0,0%	2,2%	1,4%
		% of Total	0,0%	1,4%	1,4%
	Δεν γνωρίζω	Count	0 _a	2 _a	2
		% within Φύλο	0,0%	4,4%	2,7%
		% of Total	0,0%	2,7%	2,7%
Total	Count	28	45	73	
	% within Φύλο	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	38,4%	61,6%	100,0%	

Each subscript letter denotes a subset of Φύλο categories whose column proportions do not differ significantly from each other at the .05 level.

5. Συμπεράσματα της έρευνας

Το περιεχόμενο της έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού στην έρευνα στηρίχθηκε στους ορισμούς του Prothero (2007) και της Moore (2015), καθώς και στον ρόλο που διαδραματίζει η θρησκευτική Εκπαίδευση. Η ερευνητική μελέτη διερεύνησε τον θρησκευτικό γραμματισμό των αποφοίτων Λυκείου, στον Ελλαδικό χώρο, μέσω των θρησκευτικών γνώσεων, οι οποίες παρέχονται στους μαθητές και στις μαθήτριες κατά τα 10 σχολικά έτη (τέσσερα Δημοτικό, τρία Γυμνάσιο και τρία Λύκειο), που διδάσκονται το ΜτΘ. Απόρροια του σκοπού της ερευνητικής προσπάθειας που παρουσιάστηκε ήταν να εμπλουτιστούν τα ευρήματα παρελθουσών μελετών περί θρησκευτικού γραμματισμού και μέσω της διαμόρφωσης και διερεύνησης ενός συστηματικού εμπειρικού μοντέλου να τεθούν οι βάσεις για μελλοντικές επεκτάσεις με προοπτικές σε λοιπά διεπιστημονικά και διαπολιτισμικά πεδία.

Το ερωτηματολόγιο που διαμορφώθηκε, εξετάστηκε και παρουσιάζεται στην δική μας περίπτωση, έχει ως στόχο να αποτελέσει ένα ευέλικτο εργαλείο εκτίμησης του θρησκευτικού γραμματισμού, εύκολα προσαρμόσιμο και σε άλλους πληθυσμούς-στόχους. Στο πλαίσιο αυτό, συμπεριλήφθηκαν διαστάσεις, επιχειρώντας μια σφαιρικότερη αποτίμηση της πολυδιάστατης έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού, που δεν αφορά μόνο στις θρησκευτικές γνώσεις. Συγκεκριμένα, εκτιμήθηκε: ο τρόπος νοηματοδότησης της ζωής, η διάσταση της εσωτερικευμένης δυναμικής της πνευματικής εμπειρίας, η διάσταση των κοινωνικών συνεπειών σε πρακτικό επίπεδο (αλληλεγγύης, φιλανθρωπίας και αποδοχής διαφορετικών απόψεων), η διάσταση της πνευματικής ανοιχτότητας (openness), των θρησκευτικών γνώσεων και των θρησκευτικών διαπολιτισμικών γνώσεων (έργα τέχνης, ιστορία κ.τ.λ.).

Μέρος της ερευνητικής προσπάθειας αποτέλεσαν ερωτήματα για τη διερεύνηση της πίστης ή της κατάστασης του «πιστεύω» στους απόφοιτους Λυκείου. Οι απαντήσεις στη σχετική ερώτηση έδειξαν ότι οι απόφοιτοι Λυκείου σε ποσοστό 79,5% (δήλωσαν ότι πιστεύουν στην ύπαρξη ενός Θεού), έχουν ξεπεράσει τα ερωτήματα της εφηβικής ηλικίας, βρίσκονται στο μεταίχμιο της μετεφηβικής φάσης και της φάσης ενηλικίωσης. Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ότι η θρησκευτική Εκπαίδευση, με την παροχή γνώσεων για την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, έχει συμβάλει στην «ανάπτυξη «θρησκευτικής συνείδησης» μέσα από την «παροχή ευκαιριών για θρησκευτικό προβληματισμό και στοχασμό» (ΦΕΚ, 303/13.03.2003, σ. 3867) και στην «ανάπτυξη προσωπικής ταυτότητας» (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21155) δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, της θρησκευτικής ταυτότητας του ορθόδοξου χριστιανού. Αναλόγως, διαφαίνεται ότι ικανοποιούνται οι σκοποί του μαθήματος των θρησκευτικών, όπως αυτοί καταγράφονται στους γενικούς σκοπούς των Αναλυτικών Προγραμμάτων 2003 (Δημοτικού και Γυμνασίου) «Στην απόκτηση γνώσεων γύρω από τη χριστιανική πίστη και την Ορθόδοξη χριστιανική παράδοση», «Στην προβολή της ορθόδοξης πνευματικότητας ως ατομικού και συλλογικού βιώματος» (ΦΕΚ 313/13.03.2003, σ. 3867) και 2017 Λυκείου «Να οικοδομήσει ένα στιβαρό μορφωτικό πλαίσιο πεδίο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας, ως πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης της Ελλάδας...» (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21156), αλλά και στους εξειδικευμένους στόχους: «την κριτική κατανόηση των δογματικών, λατρευτικών, υπαρχιακών και πολιτισμικών εκφράσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας...».

Ως προς το ερώτημα της νοηματοδότησης της ζωής στη διάσταση της εσωτερικευμένης θρησκευτικότητας ή υποκειμενικής νοηματοδότησης της ζωής των αποφοίτων, η μεγάλη πλειοψηφία των θετικών απαντήσεων («είναι αναμφίβολα αληθινό» και «τείνει να είναι αληθινό»), που φτάνει το 69,8%, αφορά στην συνειδητοποίηση ότι τα θρησκευτικά τους πιστεύω, επηρεάζουν τη συνολική τους προσέγγιση για τη ζωή. Η πλειοψηφία του δείγματος φαίνεται να έχει συνείδηση ότι η διδασκαλία για τις αξίες και παραδόσεις του ορθόδοξου χριστιανισμού στη Θρησκευτική Εκπαίδευση έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας συνολικής συμπεριφοράς και στάσης ζωής, όπως διατυπώνεται στους σκοπούς του ΜτΘ, ότι συμβάλλει «στην κατανόηση της χριστιανικής πίστης ως μέσου νοηματοδότησης της ζωής» (ΦΕΚ, 303/13.03.2002, σ. 3867) και την καλλιέργεια «θρησκευτικής συνείδησης» μέσω της ηθικής αξιακής αγωγής (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21155).

Κατά τη διερεύνηση του βαθμού/επιπέδου της διάστασης της πνευματικής εμπειρίας, οι αθροιστικά θετικές απαντήσεις (συμφωνίας ή απόλυτης συμφωνίας) ανά ερώτημα (71,3%, «θαυμασμός για το μεγαλείο της Δημιουργίας», 47,9% «συνειδητή καταβολή προσπάθειας να ζήσει το άτομο σύμφωνα με τις πνευματικές του αξίες», 57,5% «η πίστη σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας», 57,5% «στοχασμός για θέματα πίστης» και 53,4% θεώρηση της «πίστης ως τρόπου ζωής») ανέδειξαν την αποτύπωση της πνευματικότητας, στην εσωτερική αναζήτηση και άντληση δύναμης να ζήσουν σύμφωνα με τις αξίες τις οποίες διδάχτηκαν με τη Θρησκευτική Εκπαίδευση. Η θεωρητική, όμως, αναζήτηση της πνευματικότητας και στοχασμού, των αξιών και διδασκαλιών της πίστης αποτυπώνεται σε χαμηλότερο βαθμό στη συνειδητή καταβολή προσπάθειας να ζήσουν σύμφωνα με αυτές, καθώς, λιγότερο από τα μισά υποκείμενα του δείγματος (ποσοστό 47,9%) απάντησαν ότι έχουν αυτεπίγνωση ότι δεν καταβάλλουν επαρκείς προσπάθειες για να ακολουθήσουν και να εφαρμόσουν τις πνευματικές επιταγές της πίστης τους στη ζωή τους. Γενικότερα, διαπιστώνεται ότι η Θρησκευτική Εκπαίδευση επιτυγχάνει στους σκοπούς της να συμβάλλει μέσω της διδασκαλίας των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και Γυμνάσιο στην «κατανόηση της χριστιανικής πίστης ως μέσου νοηματοδότησης του κόσμου και της ζωής», στην «κριτική επεξεργασία των θρησκευτικών παραδοχών, αξιών, στάσεων» και στην «προβολή της ορθόδοξης πνευματικότητας ως ατομικού και συλλογικού βιώματος», καθώς και στην ανάπτυξη «θρησκευτικής συνείδησης» (ΦΕΚ, 303/13.03.2003, σ. 3867), στο δε Λύκειο ανταποκρίνεται στο σκοπό, ότι η θρησκευτικότητα και η κριτική κατανόηση των πιστεύω συμβάλλουν στην ανάπτυξη της «προσωπικής ταυτότητας» των νέων της μετεφηβικής ηλικίας (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21155). Σχετικές έρευνες αναφέρουν τη σύνδεση μεταξύ της πνευματικής ενίσχυσης μέσω της ενδυνάμωσης της θρησκευτικής πίστης και των «θετικών» επιπτώσεων στις επακόλουθες κοινωνικές στάσεις, όπως η αλληλεγγύη, η κατανόηση, ο σεβασμός του άλλου ή η φιλανθρωπία (Büssing et al., 2017; Genia, 1997; Underwood & Teresi, 2002).

Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν για τη διερεύνηση του βαθμού των κοινωνικών συνεπειών της πνευματικότητας ανέδειξαν σχετικά υψηλό ποσοστό θετικών απαντήσεων. Η αλληλεγγύη προς τον συνάνθρωπο, μία από τις βασικές αξίες του χριστιανισμού, φαίνεται να διακατέχει σε υψηλό βαθμό τους αποφοίτους, κυρίως σε ηθικό και θεωρητικό επίπεδο. Στην υλική της, όμως, εφαρμογή με την παροχή φιλανθρωπιών, μειώνεται σχεδόν στο μισά άτομα. Όσον αφορά στην αποδοχή

του άλλου, οι θετικές απαντήσεις (46,7%) είναι λιγότερες από τις μισές, αν και η χριστιανική διδασκαλία προτρέπει να αποδεχόμαστε τους άλλους και να ακούμε την άποψή τους, έστω και αν διαφωνούμε με αυτήν ή θεωρούμε ότι είναι λανθασμένη. Εξάλλου, η ακρόαση του άλλου δεν σημαίνει και τον ενστερνισμό των όσων λέει ή πρεσβεύει. Ο Ιησούς έδωσε το παράδειγμα καθώς, συχνά, συνομιλούσε με αμαρτωλούς, οι οποίοι, μετά από τη συνομιλία μαζί του, άλλαξαν τρόπο ζωής και τον ακολούθησαν. Το παράδειγμά Του ακολούθησαν και οι Απόστολοι, οι Άγιοι, οι Πατέρες της Εκκλησίας. Οι σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, όπως διατυπώνονται στο αναλυτικό πρόγραμμα ΔΕΠΠΣ συμβάλλουν στην «αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων» και στην «αξιολόγηση του χριστιανισμού ως παράγοντα βελτίωσης της ζωής των ανθρώπων» (ΦΕΚ, 303/13.03.2002, σ. 3867), και στο Λύκειο διαμορφώνουν την «αυτοεικόνα και τον ρόλο του εαυτού σε σχέση με τους άλλους» (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21155).

Σχετικά, η Genia (1991) εντόπισε διαφοροποιημένη τοποθέτηση του δείγματος μεταξύ της κλίμακας πνευματικότητας που ανέπτυξε, ανάλογης κλίμακας εσωτερικευμένη θρησκευτικότητα και κλίμακα αναζήτησης και ανοιχτότητας. Εάν οι ενδογενείς και εξωγενείς διαστάσεις γίνουν εκ νέου αντιληπτές ως διαφορετικά στάδια της θρησκευτικής ανάπτυξης, ίσως θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν και οι αρνητικές σχέσεις με την ανοιχτότητα. Προφανώς τα άτομα δεν αντιλαμβάνονται την έννοια της αλλαγής ως θετική και ως μέρος της πνευματικής τους ανάπτυξης, βελτιωμένης αυτογνωσίας και αυτοκριτικής, που οδηγεί σε ενίσχυση της πίστης (αφορά στην ερώτηση: «Οι πνευματικές μου πεποιθήσεις αλλάζουν καθώς συναντώ νέες ιδέες και εμπειρίες»). Περαιτέρω ψυχογενείς, πολιτισμικές και ψυχολογικές προεκτάσεις δεν δύναται να αναπτυχθούν στο παρόν, λόγω του διερευνητικού χαρακτήρα της μελέτης αλλά και του περιοριστικού παράγοντα του δείγματος όπου εφαρμόστηκε το ερωτηματολόγιο του θρησκευτικού γραμματισμού. Προτείνεται, εντούτοις, η μελλοντική βελτίωση της συγκεκριμένη κλίμακας, συμπερίληψη ανάλογης διάστασης ψυχικής/πνευματικής υγείας-ευεξίας αλλά και η εφαρμογή του εργαλείου σε επιπλέον δείγματα.

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η έννοια και η σημαντικότητα της πνευματικής ανοιχτότητας εισήχθη από ερευνητές σε προγενέστερα ερευνητικά εργαλεία καθώς φαινόταν ελλιπής η αξιολόγηση της θρησκευτικότητας των ατόμων μέσω της γενικότερα αποδεκτής διάκρισης εγγενών (εσωτερικευμένων) και εξωγενών (εξωτερικευμένων) θρησκευτικών προσανατολισμών. Σχετικά, οι Batson, Schoenrade και Ventis (1993) είχαν προτείνει ότι αυτές οι διαστάσεις δεν είναι εξαντλητικές για τη μελέτη του θρησκευτικού προσανατολισμού. Υπό αυτήν την έννοια ο θρησκευτικός προσανατολισμός ή η πνευματικότητα ενός ατόμου δεν αναφέρεται μόνο σε μέσο ή στόχο (όπως περιγράφεται από εγγενείς και εξωγενείς προσανατολισμούς), αλλά πρέπει επίσης να εξετάσει το πεδίο της αναζήτησης γνώσεων και απαντήσεων σε υπαρκτά ερωτήματα που εγείρονται στη ζωή. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Beck και Jessup (2004), η θρησκευτική/πνευματική ανοιχτότητα χαρακτηρίζεται επίσης από την αποδοχή άλλων θρησκευτικών απόψεων, την εξερεύνηση των θρησκευτικών διδασκαλιών και τα συναισθήματα αμφιβολίας και αβεβαιότητας σχετικά με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ως αποτέλεσμα αυτών των χαρακτηριστικών, τα άτομα με υψηλή πνευματική ανοιχτότητα είναι συχνά λιγότερο δογματικά και παρουσιάζουν ισχυρή πίστη στην πνευματική ανάπτυξη του

εαυτού μέσω της εμπειρίας (Batson, 1976), που επιτρέπει στο άτομο να αντιμετωπίσει τα υπαρκτά ερωτήματα.

Αναφορικά με τις δύο ερωτήσεις της πνευματικής ανοιχτότητας, τα αποτελέσματα που λάβαμε υπήρξαν αντιθετικά. Στο ερώτημα που αφορούσε στην πληροφόρηση για διαφορετικές θρησκείες οι θετικές απαντήσεις («Συμφωνώ απόλυτα», «Συμφωνώ», «Συμφωνώ κάπως») (64,4%) δείχνουν ότι οι νέοι/ες γενικότερα επιθυμούν να έχουν πληροφόρηση για τις άλλες θρησκείες και θεωρούν ότι αυτό συμβάλλει στην πνευματική τους ανάπτυξη, καθώς έτσι αποκτούν γνώσεις και για άλλες εκδηλώσεις των θρησκειών ή αποτυπώσεις των θρησκευτικών συμβολισμών στα έργα τέχνης και πολιτισμού. Όπως διατυπώνεται στους σκοπούς των Θρησκευτικών στα ΔΕΠΠΣ η Θρησκευτική Εκπαίδευση συμβάλλει στην «επίγνωση της ύπαρξης διαφορετικών εκφράσεων της θρησκευτικότητας» (ΦΕΚ, 303/13.03.2002, σ. 3867) και στο Λύκειο «εξοικειώνεται με τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας στην οποία ζει και συνειδητοποιεί τα θρησκευτικά στοιχεία και τη διαφορετικότητά τους» (ΦΕΚ 2105/19.06.2017, σ. 21155).

Οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα πνευματικής ανοιχτότητας, που προδιαθέτει «την αλλαγή πνευματικών πεποιθήσεων μετά τη γνωριμία με νέες ιδέες και εμπειρίες», έρχονται σε αντίθεση με του προηγούμενου, καθώς η πλειοψηφία των αρνητικών απαντήσεων («Διαφωνώ απόλυτα», «Διαφωνώ» και «Διαφωνώ κάπως») (67,1%) υπερβαίνει το ποσοστό των θετικών απαντήσεων (64,4%) της προηγούμενης. Συγκεκριμένα, ενώ τα υποκείμενα του δείγματος θεωρούν σε ποσοστό 64,4% ότι είναι σημαντική η πληροφόρηση για διαφορετικές θρησκείες στην πνευματική τους ανάπτυξη, εν τούτοις, θεωρούν ότι οι νέες αυτές πληροφορίες δεν μπορούν να μεταβάλουν τις πνευματικές πεποιθήσεις και ιδέες για την πίστη τους. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των νέων που διαμορφώθηκαν κατά τη διδασκαλία του ΜτΘ στη διάρκεια της σχολικής φοίτησης, φαίνεται να παρέχουν μια στέρεη βάση, πάνω στην οποία στηρίζεται η θρησκευτική τους πίστη, που, όπως δείχνουν οι απαντήσεις τους, δεν έχει μεταβληθεί από την πληροφόρηση που έχουν λάβει στο σχολείο (στις σχετικές τάξεις) για τα άλλα θρησκευόμενα και τις διδασκαλίες τους ή, εκτός τάξης, από διάφορες άλλες πηγές π.χ. διαδικτυο, ταινίες.

Συνολικά, όπως φαίνεται από τις απαντήσεις της πλειοψηφίας των υποκειμένων του δείγματος, οι χριστιανικές αξίες που έλαβαν με τη Θρησκευτική Εκπαίδευση κατά τη σχολική τους φοίτηση, τους έχουν επηρεάσει σε έναν σχετικά μεγάλο βαθμό, αποτελώντας πηγή έμπνευσης όσον αφορά στη συμπεριφορά, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και γενικότερα τη συνολική τους φιλοσοφική προσέγγιση για τη ζωή.

Η βαθμολογία των απαντήσεων στη διάσταση της θρησκευτικής γνώσης για προσωπικότητες και γεγονότα, τόσο για τον Χριστιανισμό όσο και για άλλες θρησκείες, έδειξαν ότι οι απόφοιτοι Λυκείου έχουν ελλείψεις ακόμη και σε ουσιαστικές και σημαντικές θρησκευτικές γνώσεις. Οι απαντήσεις δείχνουν ότι οι νέοι/ες απόφοιτοι, όσον αφορά στις θρησκευτικές γνώσεις που έχουν αποκτήσει στα χρόνια της σχολικής τους φοίτησης, δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στον σκοπό της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο ΔΕΠΠΣ «να αποκτήσουν γνώσεις γύρω από τη χριστιανική πίστη και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση» (ΦΕΚ, 303/13.03.2002, σ. 3867) και στο Λύκειο να

έχουν «*βασική πληροφόρηση και να ασκούν την κριτική σκέψη ώστε να μπορεί να αποκωδικοποιεί τα στοιχεία που σχετίζονται με θρησκευτικά ζητήματα*». Εξαιρέση αποτελεί ότι η πλειοψηφία, (89%), γνώριζε πως το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων είναι το Κοράνι, πιθανόν λόγω των συχνών αναφορών στους μουσουλμάνους, τα τελευταία χρόνια στα τηλεοπτικά μέσα. Αντίθετα, μόνο το ένα τρίτο (37%) γνώριζε ότι ο Βούδας είναι ο ιδρυτής του βουδισμού. Οι ελλειπείς γνώσεις για τα άλλα θρησκευόμενα, ίσως, οφείλονται στο ότι οι συγκεκριμένοι απόφοιτοι/ες δεν διδάχτηκαν καθόλου στη Β' Λυκείου για τα άλλα θρησκευόμενα και για τα έργα τέχνης που προέκυψαν από αυτά, στην τάξη όπου βρίσκονταν οι διδακτικές ενότητες τις οποίες περιελάμβανε το προηγούμενο σχολικό εγχειρίδιο του μαθητή με τίτλο «Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα». Και αυτό γιατί το 2017 άλλαξαν όλα εκείνα τα σχολικά εγχειρίδια και αντικαταστάθηκαν με τους φακέλους του μαθητή που δεν περιλάμβαναν ίδιες διδακτικές ενότητες με το προηγούμενο εγχειρίδιο.

Η ανάγκη για εμπειρική μελέτη της θρησκείας σε διαπολιτισμικό πλαίσιο είναι κάτι παραπάνω από προφανές, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών και τις εξελίξεις στον χώρο της παιδείας. Όσον αφορά στις απαντήσεις που δόθηκαν στη διάσταση της θρησκευτικής πολιτισμικής γνώσης, τα ποσοστά των πλήρως λανθασμένων απαντήσεων ήταν πολύ υψηλά (86,3%, 83,6%, 72,6%, 61,6%, 58,9%, 84,9%), με μόνη εξαίρεση την αναγνώριση του διάσημου πίνακα με τον Μυστικό Δείπνο του Leonardo da Vinci (76,8%). Από τα ποσοστά των λανθασμένων απαντήσεων παρατηρείται ότι το επίπεδο των γενικών θρησκευτικών γνώσεων που αποκτούν οι νέοι/ες στα σχολεία είναι χαμηλό, όσον αφορά στην έκφρασή τους, στον πολιτισμό και τους εκπροσώπους του, π.χ. έργα τέχνης, όπως, οι τοιχογραφίες στην Cappella Sistina, κ.ά. Διαπιστώνεται επίσης ότι η ικανότητα 'ανάγνωσης' και κατανόησης αυτών που βλέπουν είναι επιφανειακή και κυριολεκτική (καθώς δεν αναγνωρίζουν αυτό που απεικονίζεται π.χ. στον Μυστικό Δείπνο). Η θρησκεία αποτέλεσε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα πηγή έμπνευσης καλλιτεχνών, αρχιτεκτόνων, λογοτεχνών κ.ά., και αποτυπώνεται σε έργα όπως γλυπτά, πίνακες ζωγραφικής, κτίρια, κείμενα, μουσική κ.ά. Πολλές δημιουργίες αποτελούν μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς, που θαυμάζονται από όλους τους λαούς ανεξαρτήτως της θρησκείας στην οποία ανήκουν (π.χ. ο Παρθενώνας ήταν ναός αφιερωμένος στην Αθηνά). Η γνώση αυτών (και των θρησκευτικών συμβολισμών που αποτυπώνονται σε αυτά) προκαλούν ταυτόχρονα αισθήματα θαυμασμού και σεβασμού προς αυτά και τον πολιτισμό που τα δημιούργησε, ο οποίος συνδέεται με τη θρησκεία. Ταυτόχρονα, ενισχύουν την προσωπική πνευματική εμπειρία καθενός/καθεμιάς στη δική του/της θρησκεία, καθώς διαπιστώνει ότι και άλλες θρησκείες ή ομολογίες εμπνέουν στη δημιουργία έργων πολιτισμού, όπως αυτό αποτυπώνεται στους σκοπούς των αναλυτικών προγραμμάτων ΔΕΠΠΣ και ΑΠ. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση συμβάλλει στην «*κατανόηση της θρησκείας ως παράγοντα που συντελεί στην ανάπτυξη του πολιτισμού και στην επίγνωση της ύπαρξης διαφορετικών εκφράσεων της θρησκευτικότητας*» (ΦΕΚ, 303/13.03.2002, σ. 3867) και στο Λύκειο «*την κατανόηση των πάσης φύσεων κειμένων και μνημείων...*».

Στις προτάσεις για μελλοντικές επεκτάσεις μπορούν να συμπεριληφθούν (α) ο εμπλουτισμός του περιεχομένου του ΜτΘ με στοιχεία που να καλλιεργούν τον θρησκευτικό και πολιτισμικό γραμματισμό στα σχολεία, με στόχο τη βελτίωση των

αποφοίτων Λυκείου στα πεδία γνώσεων και αυτογνωσίας, και (β) η αναδιατύπωση και ο εμπλουτισμός της έννοιας του θρησκευτικού γραμματισμού, εφόσον ο ρόλος του στις σύγχρονες κοινωνίες κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός.

Βιβλιογραφία

- Bell, R. (2011). *Love wins: A book about heaven, hell, and the fate of every person who ever lived*. New York, NY: Harper One (p.x).
- Berkson, M. (2012). *Cultural literacy for religion: everything the well-educated person should know*. Chantilly, VA: Teaching Company.
- Bryant, F. B., & Yarnold, P. R. (1995). Principal-components analysis and exploratory and confirmatory factor analysis. Στο L. G. Grimm, & P. R. Yarnold (Επιμ.), *Reading and understanding multivariate statistics* (σσ. 99-136). Washington, DC: American Psychological Association.
- Buckingham, D. (2007). Μορφές αλφαριθμητισμού στα ψηφιακά μέσα: επανεξετάζοντας την εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας στην εποχή του διαδικτύου, *Ζητήματα επικοινωνίας. Αφιέρωμα: Αγωγή και εκπαίδευση στα μέσα επικοινωνίας*, 6, 13- 29. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Buehrens, J. A. P., & Parker R. A. (2010). *A house for hope: The promise of progressive religion for the twenty-first century*. Boston, Mass.: Beacon Press.
- Buessing, A., Recchia, D. R., Gerundt, M., Warode, M., & Dienberg, T. (2017). Validation of the SpREUK – Religious Practices Questionnaire as a Measure of Christian Religious Practices in a General Population and in Religious Persons. *Religions* 8(12), 269. <https://doi.org/10.3390/rel8120269>
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203771587>
- Cohen, J., Cohen, P., West, S. G., & Aiken, L. S. (2003). *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis for the Behavioral Sciences* (3rd ed.). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203774441>.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (5^η έκδ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Corn, J. O., Huff, J. D., Halstead, E., & Patel, R. (2011). *Examining issues critical to a 1:1 learning environment: Student learning outcomes. Evaluation report on the progress of the North Carolina 1:1 learning technology initiative (Year 3)*. Raleigh, NC: Friday Institute for Educational Innovation, North Carolina State University.
- Cummings, J. P., Carson, C. S., Shrestha, S., Kunik, M.E., Armento, M.E., Melinda, S.A., & Amspoker, A. B. (2014). Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire: psychometric analysis in older adults. *Aging & Mental Health*, 19(1), 86-97. <http://dx.doi.org/10.1080/13607863.2014.917606>
- Dinham, A., Francis, M., & Shaw, M. (2017). Towards a Theory and Practice of Religious Literacy: A case study of Religion and Belief Engagement in a UK University. *Religions*, 8(12), 276. <https://doi.org/10.3390/rel8120276>
- Empirica (2007). Benchmarking in a Policy Perspective. Report No. 6: Digital Literacy and ICT Skills, April 2007. Ανάκτηση από http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/docs/benchmarking/wp6_digital_literacy_and_ict_skills.pdf
- ESS, European Research Infrastructure – ESS ERIC (2010). *European Social Survey (2008/9) Source Questionnaire Amendment 03*, σσ. 8-20.

- Etikan, I. Abubakar Musa S., & AlkassimR. S. (2016). Comparison of Convenience Sampling and Purposive Sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1-4. doi: 10.11648/j.ajtas.20160501.11
- European Science Foundation (Jan. 2013). *Cultural Literacy in Europe today*. Science Policy Briefing.
- Flere, S., Edwards, K. J., & Klanjsek, R. (2008). Religious Orientation in Three Central European Environments: Quest, Intrinsic, and Extrinsic Dimensions. *International Journal for the Psychology of Religion*, 18(1), 1-21. <https://doi.org/10.1080/10508610701719280>
- Frey, B. (2018). *The SAGE encyclopedia of educational research, measurement, and evaluation* (Vols. 1-4). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781506326139
- Genia, V. (1997). The Spiritual Experience Index: Revision and reformulation. *Review of Religious Research*, 38, 344-361. <https://doi.org/10.2307/3512195>
- Genia, V. (1991). The spiritual experience index: A measure of spiritual maturity. *Journal of Religion and Health*, 30, 337-347. <https://doi.org/10.1007/BF00986905>
- Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis: A Global Perspective* (7th edition). Pearson.
- Hargittai, E. (2009). An Update on Survey Measures of Web-Oriented Digital Literacy. *Social Science Computer Review*, 27, 130-137. <https://doi.org/10.1177/0894439308318213>
- Herbert W. M., & L. Francesca Scalas (2018). Individually Weighted-Average Models: Testing a Taxonomic SEM Approach Across Different Multidimensional/Global Constructs Because the Weights “Don’t Make No Nevermind”. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 25(1), 137-159. <https://doi.org/10.1080/10705511.2017.1370377>
- Hilty, D., & Morgan, R. (1984). *Religious Involvement Inventory*. Experimental Edition, Columbus, Ohio, Psychological and Religious Research Press.
- Hinkin, T. R., Tracey, J. B., & Enz, C. A. (1997). Scale construction: Developing reliable and valid measurement instruments. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 21(1), 100-120. <https://doi.org/10.1177/109634809702100108>
- Hirsch, E.D. Jr. (1988). *Cultural Literacy: What Every American Needs to Know*. New York: Vintage Books: “to be culturally literate is to possess the basic information needed to thrive in the modern world” (p. xiii).
- Ηλεκτρονικός Κόμβος για την ελληνική γλώσσα: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=306 (Ανακτήθηκε την 17.08.2019).
- Jaume, L., Simkin, H., & Etchezahar, E. (2013). Religious as quest and its relationship with intrinsic and extrinsic orientation. *International Journal of Psychological Research*, 6(2), 71-78. <https://doi.org/10.21500/20112084.688>
- Jong, G. F. D., Faulkner, J. E., & Warland, R. H. (1976). Dimensions of Religiosity Reconsidered; Evidence from a Cross-Cultural Study. *Social Forces*, 54(4), 866-889. <https://doi.org/10.2307/2576180>
- Kalof, L., Dan, A., & Dietz, T. (2008). *Essentials of Social Research* (1st edition). UK: Open University Press.
- King, M. (1967). Measuring the Religious Variable: Nine Proposed Dimensions. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2) (Autumn, 1967), 173-190. <https://doi.org/10.2307/1384044>
- Koenig, H. G., & Büssing, A. (2010). The Duke University Religion Index (DUREL): A Five-Item Measure for Use in Epidemiological Studies. *Religions*, 1, 78-85. <https://doi.org/10.3390/rel1010078>
- Lawshe, C. H. (2006). A Quantitative Approach to Content Validity. *Personnel Psychology*, 28(4), 563-575. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x>

- Mann, D. (2008). *Documenting Outcomes from Henrico County Public School's Laptop Computing Initiative: 2005-06 through 2007-08. Final Technical Report*. Ashland, VA: Interactive, Inc.
- Marsh, C. (2018). Theology's part-time future: A fresh initiative in theological education and religious literacy? *Theology*, 121(3), 171-179. <https://doi.org/10.1177/0040571X17749123>
- Marsh, C., (2004). *Key Concepts for Understanding Curriculum*. London & New York: Routledge Falmer http://averonica.weebly.com/uploads/2/0/5/8/20580596/key_concept.pdf
- Marsh, H. W., Pekrun, R., Murayama, K., Arens, A. K., Parker, P. D., Guo, J., & Dicke, T. (2018). An integrated model of academic self-concept development: Academic self-concept, grades, test scores, and tracking over 6 years. *Developmental Psychology*, 54(2), 263–280. <https://doi.org/10.1037/dev0000393>
- Moore, D. L. (2006). *Overcoming Religious Illiteracy: A Cultural Studies Approach*. World History Connected 4.1: 43 pars. 30 Sep. 2020. <https://rlp.hds.harvard.edu/our-approach/what-is-religious-literacy>
- Passe J., & Willox L. (2009). Teaching Religion in America's Public Schools: A Necessary Disruption. *The Social Studies*, 100(3), 102-106. <https://doi.org/10.3200/TSSS.100.3.102-106>
- Polit, D., Beck, C., & Owen, S. (2007). Is the CVI an acceptable indicator of content validity? Appraisal and recommendations. *Research in nursing & health*, 30(4), 459-467. <https://doi.org/10.1002/nur.20199>
- Prothero, S. (2010). *God is not one: The eight rival religions that run the world – and why their differences matter*. New York: HarperOne.
- Rademakers, J. et al. (2020). Towards a Comprehensive, Person-Centred Assessment of Health Literacy: Translation, Cultural Adaptation and Psychometric Test of the Dutch Health Literacy Questionnaire. *BMC Public Health*, 20(1), 1–12. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09963-0>
- Ρεκαλίδου, Γ. (2011). *Αξιολόγηση της μάθησης ή Αξιολόγηση για τη μάθηση*; Αθήνα: Πεδίο.
- Rosenblith, S., & Bailey, B. (2007). Comprehensive religious studies in public education: Educating for a religiously literate society. *Educational Studies*, 42(2), 93-111. <https://doi.org/10.1080/00131940701513151>
- Ρούσσοσ, Π., & Τσαούσης, Ι. (2003). *Στατιστική εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: ΕλληνικάΓράμματα.
- Ruane, S., & Williams L. G. (2008). Uncovering Paths to Teaching: Teacher Identity and the Cultural Arts of Memory. *Teacher Education Quarterly (Claremont, Calif.)*, 35(3), 7–22. <https://www.jstor.org/stable/23478978>
- Special Eurobarometer N° 225 (2005). *Social values, science and technology*. European Commission.
- Taherdoost, H. (2016). Validity and Reliability of the Research Instrument; How to Test the Validation of a Questionnaire/Survey in a Research. *International Journal of Academic Research in Management*, 5(3), 28-36. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3205040>
- Taherdoost, H. (2016). Sampling Methods in Research Methodology; How to Choose a Sampling Technique for Research. *International Journal of Academic Research in Management (IJARM)*, 5(2), 18-27. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02546796>
- Taves, A. (2009). *Religious Experience Reconsidered: A Building-Block Approach to the Study of Religion and Other Special Things*. New Jersey: Princeton University Press.
- Underwood, L. G., & Teresi, J. (2002). The Daily Spiritual Experience Scale (DSES): Development, Theoretical Description, Reliability, Exploratory Factor Analysis, and Preliminary Construct Validity Using Health Related Data. *Annals of Behavioral Medicine*, 24(1), 22-33. http://dx.doi.org/10.1207/S15324796ABM2401_04

- Vakili M. M., & Jahangiri N. (2018). Content Validity and Reliability of the Measurement Tools in Educational, Behavioral, and Health Sciences Research. *Journal of Medical Education Development*, 10(28), 106-118. <http://zums.ac.ir/edujournal/article-1-961-en.html>
- Wayne Ingle, E. (2015). *Religious Literacy in a Northwest Georgia School District*. Dissertation submitted to the Faculty of the University of Tennessee at Chattanooga, Chattanooga, Tennessee.
- ΥΠΑΙΘ (2003). Υπουργική Απόφαση Αριθ. 21072α/Γ2/2003. ΦΕΚ 303/Β/13-3-2003.
- ΥΠΕΘ (2017). Υπουργική Απόφαση Αριθμ. 99058/Δ2/2017. ΦΕΚ 2105/Β/19-6-2017.
- Yurdugül, H. (2008). Minimum Sample Size for Cronbach's Coefficient Alpha: A Monte Carlo Study. *Eğitim fakültesi dergisi*, 35(35), 397-405.

Η **Βασιλική Μητροπούλου** είναι Καθηγήτρια Παιδαγωγικών και Διδακτικής (με έμφαση στις ΤΠΕ) στο Τμ. Θεολογίας του Α.Π.Θ. Σπούδασε Ιταλική Φιλολογία (BA) και Θεολογία στο Α.Π.Θ. (BA, MA, PhD). Κυριότερες δημοσιεύσεις της είναι: Το εκπαιδευτικό λογισμικό στη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008, «Νέες Τεχνολογίες και Θρησκευτική Αγωγή, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008, Κοινωνικοπολιτισμικές θεωρίες μάθησης. Εφαρμογή στη Διδακτική πράξη με χρήση Η/Υ, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, Jonassen D., Howland J., Marra R. & Crismond D., Υποδείγματα συγγραφής Εργασιών και Βιβλιογραφίας, εκδ. Μέθεξις, Θεσσαλονίκη, 2009, Ουσιαστική μάθηση με την Τεχνολογία (μετάφραση – τίτλος πρωτότυπου: Meaningful Learning with Technology), εκδόσεις Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2011. Είναι Επιμορφώτρια σε σεμινάρια για θεολόγους εκπαιδευτικούς και κληρικούς. Πρόεδρος της Παιδαγωγικής Εταιρίας Ελλάδος – Παράρτημα Μακεδονίας. Συντονίστρια του Εντατικού Προγράμματος (IP) Erasmus με τίτλο «The contribution of religious Education to a Europe of Diversity» (2012), Συντονίστρια της ομάδας εκπαιδευτικών για τον ψηφιακό εμπλουτισμό των ηλεκτρονικών βιβλίων Θρησκευτικών (Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου) και Επόπτρια των ΠΣ Θρησκευτικών 2017 και 2021.